Chap-2

द्वितीयोऽध्याय:

(तत्त्वविमर्शात्मक:)

२.१.	वाल्मीकिरामायणे वर्णिततत्त्वानि ।	४५-४६
२.२.	वाल्मीकिरामायणे वर्णितकाव्यतत्त्वम् ।	४७-९६
२.३.	वाल्मीकिरामायणे वर्णितदार्शनिकतत्त्वम् ।	९७-१२७
२.४.	वाल्मीकिरामायणे वर्णितधर्मतत्त्वम् ।	१२८-१६०

(द्वितीयोऽध्यायः)
२.१. वाल्मीकिरामायणे वर्णिततत्त्वानि

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणं भूतलस्थमादिकाव्यमिति सर्वविदितं पूज्यञ्चेति। आदिकाव्यमिदं विविधतत्त्वनिहितमस्ति– यथा काव्यतत्वं, श्रृङ्गारतत्त्वं, सौन्दर्यतत्त्वं, दर्शनतत्त्वं, ऐतिहासिकतत्त्वं, भौगोलिकतत्त्वं, राजनीतितत्त्वं, मनोविज्ञानतत्त्वं, पर्यावरणतत्त्वं, रसतत्त्वं, निसर्गतत्त्वं, उपजीव्यतत्त्वं,परब्रह्मतत्त्वं, धर्मतत्त्वादिनि विविधतत्त्वानि सन्ति। उपर्युक्तसर्वगुणोपेतं महाकाव्यमिदं सर्वाधिकं लोकप्रियं कल्याणकरञ्चास्ति। उक्तञ्च–

न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति।
यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले॥
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति।[१]

वाल्मीकिरामायणं सर्वगुणोपेतमेकं महाकाव्यमादिकाव्यं चाऽस्ति । काव्येऽस्मिन् मानवीयजीवनसम्बन्धितसर्वतत्त्वानि समाविष्टानि सन्ति महर्षिणा । नैतावदेव अपितु काव्यदृष्ट्या वाल्मीकिरामायणम् उत्तरवर्त्तीनाम् काव्यानाम् उपजीव्यं वर्तते । अस्मिन् महाकाव्ये धर्मतत्त्वं, श्रृङ्गारतत्त्वं, ज्यौतिषतत्त्वं, दर्शनतत्त्वं, काव्यतत्त्वं, भौगोलिकतत्त्वं, राजनैतिकतत्त्वं, मनोवैज्ञानिकादिनि तत्त्वानि च सन्ति । काव्यमिदं शिरोमणिः संस्कृतकाव्यपरम्परायाः । मूर्धन्यः धर्मग्रन्थानाम्। अस्मिन् अध्याये मुख्यतत्त्वानां विवेचनं करिष्यामि ।

---

१. बाल०२/३५/३६/३७

प्रथमन्तु रामायणस्य भूमिकापरिज्ञानाय वाल्मीकेः प्राक् धर्मसम्प्रदायानां दर्शनानां काव्यरचनायाश्च का प्रवृत्तयः परम्पराश्च इदम्प्रथमं विचारणीयं स्यात् । वेदसंहिता ब्राह्मणग्रन्थाः मुख्याश्चोपनिषदः रामायणात् पूर्वं रचिताः, तेषामध्ययनमपि सर्वत्र प्राचलत्। वेदाङ्गान्यपि तदानिं पाठ्यन्ते स्म। रामायणे दशरथस्य राजप्रासादे तथैव लङ्कायां रावणस्य संसदि वेदोच्चारणं भवति स्म। तदानीं धर्मशास्त्राण्यपि संवर्धितानि, यतो हि रामायणे राम आह–

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः।

बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥[१]

वाल्मीकेः समयः प्रश्नानुकूलित आसीत् ।

को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्।[२]

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः।[३]

विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैक प्रियदर्शनः॥

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥[४]

१– वा०रामायणम् अ०/१००/३९

२– वा.रा. बाल. १-१/२/३/४

२.२."वाल्मीकिरामायणे वर्णितकाव्यतत्त्वम् "

काव्यस्य भाषा यावत् साहजिकतां न त्यजति, तावत् सा भावाभिव्यञ्जने अतीव शोभना, सुविशदा, सहजसौन्दर्यसमुल्लासिनी, सहृदयावर्जने च समर्था भवति । यदा भाषा साहजिकतां जहाति तदा दुःखदायिनी, गतिशून्या, सौन्दर्यबोधे परमसमर्था भवति । अत्र साहजिकताया अभिप्रायो गुणेन न अपितु संस्काराद् मन्तव्यः; कारणं च्युतसंस्कारा भाषा स्व-अर्थ-समभिव्यञ्जने असमर्था, दुर्बोधा, कदाचित् विपरितबोधा च भवति । अत एव महर्षिवाल्मिकिः हनुमता; सुग्रीवाय, श्रीरामम् अनुकूलयितुं, यः प्रसङ्गः कृतस्तद्वर्णनकाले भाषाविषयकं स्वमभिप्रायं वर्णयन् कथयति :-

"संस्कारक्रमसंपन्नामद्भूतामविलम्बिताम् ।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥"[१]

अनेनेदं स्पष्टीकृतं यत् संस्कारसम्पन्ना भाषा एव कल्याणी तथा परचित्तावर्जनि च भवतीति । **महाकविः कालिदासोऽपि प्रोवाच-**

" संस्कारवत्येव गिरा मनीषी, तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥"[२]

अर्थात् स मनीषी अभिधीयते , यः खलु संस्कारवतीं भाषां प्रयुज्यादिति । संस्कारविहीनायाः भाषाया दुर्बोधतां प्रति प्राचेतस अयमभिप्रायः-

---

१. वा०रा० ४/३/३३

२. कुमारसंभवम्, प्रथमसर्गः

"दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलङ्कृताम् ।

संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गतान् ॥"[1]

अर्थात् रामसेवको हनुमान् महता कष्टेन अलंकाररहितां सीतां बुबुधे, यथा संस्काररहिता वाक् न केवलं दुर्बोधा एव अपितु स्व अर्थम् विहाय अर्थान्तरमपि अवगमयतीति ।

महर्षिवाल्मीके भाषा रामायणे सर्वत्र प्रसादमयी, प्रवाहमयी, सुबोधा, संस्कारयुक्ता, उदारवृत्ताऽर्थपदमञ्जुला, अलंकारसन्निहिता, सहृदयहृदयावर्जन-समर्था च । महनीयकाव्यकलाया औदात्त्यस्य च आदर्शत्वेन रामायणमहाकाव्यं काव्यमर्मज्ञानाम् आचार्याणां परं सम्मतम् । ध्वनिप्रस्थानस्य **आचार्यआनन्दवर्धनो** रामायणादिमहाकाव्यानि **सिद्धरसप्रख्यानि** अकथयत्-

"सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च रामायणादयः ॥"[2]

रामायणे **कलापक्षो भावपक्षश्चा**वुभावपि शक्तिमत्तरौ उपलक्षितौ । तस्योदाहरणमेकं पश्यामः-

" ततः स मध्यंगतमशुमन्तं, ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तम् ।

ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं, गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥"[3]

तद्वदेव-

---

१. वा०रा० ५/१५/३९

२. ध्वन्यावलोकः, तृतीयोद्द्योतः

३. वा०रा० ५/५/१

"शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो, महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।

राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रः, तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥"[१]

काव्ये रसप्राधान्यस्वीकुर्वद्भिः सर्वैरप्यलङ्कारशास्त्रिभिः काव्यशोभाधायकत्वेन गुणानाम् अलङ्काराणाञ्च सन्निवेशो आवश्यकोऽङ्गीकृतः । तत्र गुणास्तावत् काव्यात्मनो रसोत्कर्षहेतुत्वेन वर्णितास्तथाऽलङ्काराः काव्यशरीरशोभाधायकत्वेन च वर्णिताः । आचार्यमम्मटो **गुणालङ्कारयोः** भेदं वर्णयन् कथयति–

" आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो, नाऽकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा, न वर्णानाम् ।.....ये वाच्य-वाचक-लक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यरसं सम्भाविनमुपर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गनामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोप्युपकारका हारादय इवालङ्काराः ॥[२]

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माश्शौर्यादयो यथा ।

गुणा माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते गुणाः ॥[३]

अतः प्रथमं संक्षिप्तरुपेणमाधुर्योजःप्रसादरुपगुणानां स्थितिं विवर्ण्य, तदनन्तरं शब्दार्थसौन्दर्यधायकानाम् अलङ्काराणां विवेचनं करिष्यामि । तत्र माधुर्यस्य लक्षणं स्थितिं च निरुपयन् विश्वनाथकविराजः लिखति–

---

१. वा.रा०.५/५/७

२. काव्यप्रकाशोऽष्टमल्लासः

३. साहित्यदर्पणः, अष्टमपरिच्छेदः

" चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥"[१]

माधुर्याभिव्यञ्जननिमित्तानि उपपादयन् साहित्यदर्पणकारो लिखति– " **मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ता ष्ट, ट, ड, ढान् विना । रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः । आवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥"**[२] इति । तत्र प्रथमं 'प्रसाद' गुणस्य कानिचिद्युदाहरणानि प्रस्तौमि–

"दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ।

श्यामाञ्चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम्॥

मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।

मद्विहीना वरारोहा हनुमन् कथयस्व मे ॥

यद् यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ।

तस्मिंस्तास्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबद्ध्यते ॥

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।

मनो हरसि मे भूयः सुपर्णः पन्नगं यथा ॥"

---

१. साहित्यदर्पणः ८/२

२. साहित्यदर्पणः ८/३

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
The M S University of Baroda

साहित्यदर्पणे ओजसो लक्षणमुक्तं यथा –

"ओजश्चित्तस्य विस्ताररुपं दीप्तत्वमुच्यते ।

वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

प्रसादस्य लक्षणं हेतवश्च । यथा–

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।

स प्रसादस्समस्तेषु रसेषु रचनासुच ॥"

"शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥"[१]

वाल्मीकिरामायणे यथा –

" अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।

सत्येन धनुषाचैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥

दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।

प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥"[२]

---

१. साहित्यदर्पणः,अष्टमपरिच्छेदः

२. वा०रा० २/२१/१६–१७

अस्मिनेव क्रमे शब्दार्थरुपाणां काव्यस्य शोभावर्धकानाम् अलङ्काराणामपि विचार आवश्यकः । अलङ्कारास्तु शब्दार्थयोरुभयोरपि चारुत्वमापादयन्ति । कवीनां तत् तत् अर्थाभिव्यञ्जने परं सहायकाश्च भवन्ति । यद्यपि साहित्याचार्यैरलङ्काराणां स्थितिः काव्ये स्वीकृताः, किन्तु तेषां दुरुपयोगः नाङ्गीकृतः । भवतु, प्रथमं स्थालीपुलाकन्यायेन अर्थाभिव्यञ्जनाय महर्षिवाल्मीकिना रामायणे यदर्थालङ्कारं कृतं तन्निरुपणमावश्यकम् । सादृश्यमूलकानां सर्वेषामर्थालङ्काराणां बीजभूतत्वेन प्रथमम् उपमाऽलङ्कारस्योदाहरणानि प्रस्तूयन्ते ।

" उपमैवाऽनेकप्रकार वैचित्र्येणाऽनेकालङ्कार बीजभूतेति ।"(अलंकारसर्वस्वम्)

विश्वामित्रस्य अयोध्याम् आगमनेन दशरथस्य योऽव्यक्तो हर्षः समुत्पन्नस्तद् अभिव्यञ्जनाय प्राचेतसा उपमानां मालैव प्रयुञ्जिता। **(मालोपमा)** –

" यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनुदके ।

यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माऽप्रजस्यवै ॥

प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ।

तथैवाऽगमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥[१]

(अत्राऽव्यक्तहर्षोत्पत्तिरुपस्य साधारणधर्मस्याऽप्रयोगाद्धर्लुप्ता मालोपमा)

जगन्नाथस्य श्रीरामचन्द्रस्य जननेन , कौशल्या देव्याः या अन्यादृशीशोभा, अन्यादृशं च गौरवं, तत्संवेदनाय आदिकविना **पूर्णोपमा** प्रयुक्ता । यथा–

---

१. वा०रा०१/१८/५१-५२

(पूर्णोपमा)

"कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।

यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥"[१]

श्रीविश्वामित्रं यागसंरक्षणार्थम् अनुगच्छतो रामलक्ष्मणयोः बलपराक्रमयोः शारीरस्य च सौन्दर्यस्य संवेदनार्थम् उपमाम् आयोजयति । यथा–

" कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ।

विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥

अनुजग्मतु रक्षुद्रौ पितामहमिवाऽश्विनौ ।

स्थाणुं देवमिवाऽचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥[२]

श्रीविश्वामित्राद् बलातिबलनाम्नयोः विद्ययोः ग्रहणानन्तरं विद्याकृतश्शोभातिशयरामं द्योतयितुं वाल्मीकिना परं सादृश्यं दत्तं तद्यथा–

" विद्यासमुदितो रामश्शुशुभे भीमविक्रमः ।

सहस्ररश्मिर्भगवाञ्छरदीव दिवाकरः ॥

इत्थमेव भगवाञ्छ्रीरामस्य सर्वसंसारानुरञ्जकत्वरुपं धर्मं संवेदयितुं रामायणकविना उपमानमिदं दत्तं **" इष्टस्सर्वस्य लोकस्य शशांक इव निर्मलः ॥"** इति ।

---

१. वा०रा० १/८१/११

२. वा०रा०बालकाण्डम्

कुशनाभस्य उद्यानभूमिं भ्रमणार्थमागतानां रूपयौवनसंपन्नानामलङ्कृतानां कन्यानां यन्निरुपमं सौन्दर्यं, तत् प्रतिबोधनाय प्रयुक्ता **चारुतरोपमा** । यथा–

"तास्तु यौवनशालिन्यौ रुपवत्यस्स्वलङ्कृता ।

उद्यानभूमिमागत्य प्रावृषीव शतह्रदा ॥[१]

कामलोलुपस्य यौवतेन सह स्वच्छन्दं रमित्वा श्रान्तस्याऽन्तःपुरे सुप्तस्य रावणस्य लंपटतां प्रदर्शयितुं वाल्मीकिना प्रदत्ता **उपमापरम्परा** । यथा–

" स राक्षसेन्द्रश्शुशुभे ताभिः परिवृतस्स्वयम् ।

करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥"

" गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये वृषो यथा ।" इति ।

अथ शुभ्रवर्णानां स्त्रीणां मध्ये प्रसुप्तस्य नीलवर्णस्य दशाननस्य यो वर्णविरोधः तं बोधयितुं महर्षिणा प्रयुक्तोपमा, यथा–

" माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ।

गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥"[२]

अथ राक्षसेन्द्रस्याऽन्तःपुरे स्थितानां सौन्दर्यज्ज्वालानां वनितानां प्रतिबोधार्थं वाल्मीकिना प्रयुक्ता चारुतरोपमा । यथा–

---

१. वा०रा० १/३२/११

२. वा०रा० ५/११/२८

“ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिस्स्त्रिभिर्विराजिता ।

शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिसंवृता ॥”[१]

व्योमे परिव्याप्तानां ताराणां मध्ये स्थितस्य कुमुदस्य सौन्दर्यं व्यञ्जयितुं, गोष्ठे स्थितानां धेन्वां मध्ये स्थितेन वृषभेण सह चन्द्रो यथा उपमितः, तत् तु निश्चयं, प्रभावतीव्रताया दृष्ट्या परं मनोहरम् । अथ ज्योत्सनया परिगतस्य सुधांशुसौन्दर्यम् अभिव्यञ्जनाय; राजपतञ्जरे स्थितस्य हंसस्य; श्वेतपर्वतकंदरस्थसिंहस्य; मत्तवारणारुढस्य हस्तिपकस्य च चित्राणि प्रस्तूय वाल्मीकिना वर्ण्यगताः सौन्दर्यदर्परुपोज्ज्वलादयो गुणाः संवेदनयोग्याः कृताः । हरिणरुपश्रृङ्गसहितस्य पूर्णचन्द्रस्य सौन्दर्यबोधनाय तिक्ष्णशृङ्गस्य वृषस्य, ऊर्ध्वशृङ्गस्य हिमवतः; जाबूनदबद्धदन्तस्य हस्तिनश्च चित्राणि यथा प्रस्तुतानि; तन्नूनं मनोहरम् । खगे स्वसम्पूर्णकलाभिः द्योतमानस्य चन्द्रस्य यः शोभातिशयः, तं संवेदनयोग्यं कर्तुं, स्वच्छन्दगह्वरगुहायां बहिः शिलाखण्ड उपविष्टस्य सिंहस्य, युद्धक्षेत्रे स्थितस्य मत्तवारणस्य, राज्यश्रिया जुष्टस्य नरेन्द्रस्य च यथाचित्राणि प्रस्तुतानि, तानि अत्यन्तमद्भूतानि वर्तन्ते ।

श्रीरामचन्द्रमरण्यं प्रस्थितं दृष्ट्वा पौराङ्गनानां यच्च दुःखं, यो महान् मानसिकसंक्षोभश्चाऽभवत्, तत् प्रतिबोधयितुं रामायणकविना प्रस्तुता अद्भूतोपमा । यथा–“ **सुश्राव नयनैस्स्त्रीणामस्रमायाससम्भवम् ।**

मिनासंक्षोभचलितैस्सलिलं पङ्कजैरिव ॥” (वाल्मीकिरामायण २/४०/३५)

---

१. वा०रा० ५/९/४०

मूर्तगतधर्मद्योतनायाऽमूर्तोपमानग्रहणपरम्परायाः प्रवर्तको भगवान् वाल्मीकिरेव। निगमागमपुराणेतिहासकोविदस्य वाल्मीकेः तत्सन्दर्भेषु प्रसिद्धानि उपमानानि सन्ति। यथा–

"अहं प्रस्रणवस्थाय राघवायऽद्य मैथिलि ।

प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥"[१]

"स वृत्र इव वज्रेण (निहतः)।[२] अग्नि–मारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ॥[३]

" भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥ (अश्विनाविव रूपेण)

"अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ।

अनन्याचित्ता रामेण पौलोमिव पुरन्दरे ॥[४]

" शशीव गतनीहारः पुनर्वसु समन्वितः ॥[५] इत्यादयः ।

(पुराणेतिहासविश्रुतानि उपमानानि)–

"तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला।

लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥[१]

---

१. वा०रा० ५/३७/२३

२. वा०रा० ३/३०/२८

३. वा०रा० ५/३९/५३

४. वा०रा० ५/५१/२४

५. वा०रा० १/२९/२५

" सौदासं दमयन्तीव केशिनी सगरं यथा ।

नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥" (इत्यादयः)

भगवता वाल्मीकिना रामायणे पदे-पदे वर्ण्यगतधर्माणां संवेदनाय उपमाया बहुलः प्रयोगः कृतः । वक्तुं शक्यते यत् कालिदासं विहाय नान्येन कविवरेण कृतः स्यात् । रामायणमहाकाव्ये 'रुपकस्यालङ्कारस्य' यो मनोहरः प्रयोगो दृश्यते ।

रामायणकविना वर्षासु पंपातीरारण्येषु प्रवृत्तं प्राकृतिकसंगीतं सौन्दर्यं च द्योतनाय सांगरुपकस्य साहाय्येन यत्सुन्दरं चित्रं प्रस्तुतं, तद्यथा-

" षट्पादतंत्री मधुराभिधानं प्लवंगमोदीरितकण्ठतालं ।

आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥"

" क्वचित् प्रनृतैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।

व्यालंबबर्हाभरणैर्मयुरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥"[२]

वने प्रवृत्तमिदमातोद्यकसंगीतं केषां सहृदयानां मनांसि न रञ्जयितुमर्हेत् ? अस्मिन् प्राकृतिके संगीते केचन मयुराः गायकाः, केचिन्नर्तकाः, केचिच्च दर्शकाः । अस्य संगीतस्य झंकाररुपेण वीणावादनेन भ्रमराः स्वरारारुपकण्ठतालैः गुञ्जारवं, स्वगर्जितरुपैः मृदङ्गनादैः मेघाश्च सहकारम् कुर्वन्ति । किञ्च कवेः सौन्दर्यस्य संगितानुरागिता सुक्ष्मेक्षिका च ।

---

२. वा०रा० ४/२८/३६-३७

महर्षिवाल्मिकिना न केवलं सुकुमारसंगीतस्य चित्रं प्रस्तुतं, अपितु भीषणरणरंगस्य लोमहर्षस्य साम्परायिकस्य संगीतस्याऽपि चित्रं प्रस्तुतं , यथा–

" मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रनादिताय ।

ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभितमहास्वहाम् ॥

नाराचतलसंनादां नदिमहितवाहिनीम् ।

अवगाह्यमहारंगं वादयिष्याम्यहं रणे ॥[1]

(निश्चयमेतद् रावणस्य वीणावादनं भयमुत्पादयति लोमहर्षं च जनयति)

अथ विरहिणाम् अग्नितुल्यसंतापकरस्य वसन्ताग्नेः भयजनकं चित्रम्–

"अशोकस्तबकांगारष्षट्पदस्वननिःसृतः ।

मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निः प्रधक्ष्यति ॥[2]

रामायणकविना प्रफुल्ल–बाण–असन–पुष्पाण्यैव कामस्य बाणासनानि अर्थात् धनुरुपाणि प्रोक्तानि , यथा–

" प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकुजितेषु ।

गृहीतचापोद्यतदंडचंडः प्रचण्डचापोऽद्य वनेषु कामः ॥"

---

१. वा०रा० ६/२४/४५/४६

२. वा०रा० ४/१/२६

सांगरुपकस्य साहाय्येन कामाग्निना क्रियमाणस्य वियोगिनां दाहस्य यच्चित्रं प्रस्तुतं, तदपि दर्शनीयम्–

" तद्वियोगेन्धनवता तच्चिंताविमलार्चिषा ।

रात्रिं–दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥"

महर्षिवाल्मीकिना कापुरुषदुस्तारायाः रणनद्यास्सांगरुपकस्य साहाय्येन यद् रोमांचजनकं चित्रं प्रस्तुतम्–

"हतवीरौधवप्रातुं भग्नायुधमहाद्रुमाम् ।

शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥

यकृत्प्लीहमहापंकां विनिकिर्णां च शैवलाम् ।

भिन्नकायशिरोमिनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥

गृध्रहंसवराकीर्णां कंकसारससेविताम् ।

मेदःफेनसमकिर्णां आवर्तस्वरनिःस्वनाम् ॥

"..................तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयाम् नदीम् ॥"[१]

---

१. वा०रा० ६/५८/२९ –३०–३१–३२

महर्षिवाल्मीकिना रूपकानुप्राणितोपमायाः सांगरूपकस्य च साहाय्येन यानि कलामयानि चित्राणि प्रस्तुतानि, तानि परिगणितुं न शक्यम् । अतः तेषां दिग्दर्शनमेवाऽत्र कृतमस्ति । अस्तु, इतः परं रामायणकवेः कानिचित् उत्प्रेक्षाया मनोहराण्युदाहरणानि पश्यामः ।

(उत्प्रेक्षायाः मनोहराण्युदाहरणानि)–

" मेघकृष्णजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः । मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥

" नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ति प्रतिभाति मे ।

स्फुरन्ति रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी ॥"[१]

" विद्युत्पताकास्सबलाकमालाश्शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ।

गर्जन्ति मेघास्समुदिर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥[२]

सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ।

सपत्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥[३]

मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत इव पर्वतः।

पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥[४]

---

१. वा०रा० ४/२९/१०–११

२. वा०रा० ४/२८/२०

३. वा०रा० ४/३०/५५

४. वा०रा० २/९/५८

उपरोक्तेषु सर्वेषु छन्दःसु रुपकानुप्राणिता, सिद्धविषया वाच्या वस्तूत्प्रेक्षा । किन्तु प्रथमेषु त्रिषु छन्दःसु वर्षाकालिकं मनोरमम् आरण्यं, रमणीयं प्रकृतिचित्रं, आदिकविना संभावनाबलात् प्रस्तुतम् ।

(सिद्धविषयाया हेतूत्प्रेक्षा)–

" ह्रीयमाणां तु वैदेहिं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ।

प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डुरमण्डलः ॥"[१]

अत्र सायंकाले सहजमेव प्रभया विरहिते पाण्डुरमण्डले अस्तंगते सूर्ये सिताहरणनिमित्तस्य दैन्यस्याऽसम्भवे ; अहेतुभूतस्य सितापहरणनिमित्तस्य दैन्यस्य, तद्विकारणां च तस्य प्रविध्वस्तप्रभवत्वस्य दैन्यस्य पाण्डुरमण्डलत्वस्य च, हेतुभूतत्वेन वर्णनाद् उक्तविषया हेतूत्प्रेक्षा ।

(निदर्शनाया उदाहरणानि)–

" या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्याचन्द्रे हरिवाहने ।

सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवाऽनपायिनी ॥"[२]

वैश्रवणे स्थिरायाः चन्द्रे कृतवसत्याश्च लक्ष्म्या रावणगृहे स्थिताया लक्ष्याश्च वस्तुतो भिन्नत्वेऽपि, तयोरैक्यस्य सैवेयमितिनिरुपणाद् अत्र वाक्यार्थवृत्तिरुपा निदर्शना ।

---

१. वा०रा० ३/५२/३८

२. वा०रा० ५/९/८

" या भाति लक्ष्मीर्भुवि मंदरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।

तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥"[१]

(समासोक्ते उदाहरणानि)–

" दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैश्शनैः ।

नवसंगमसव्रीडाजघनानीव योषीतः ॥[२]

अत्र प्रस्तुतनदीवर्णनद्वारा अप्रस्तुताया नवसंगमव्रीडाया नायिकायाः स्फुरणात् समासोक्तिः ।

<u>अन्यान्युदाहरणानि–</u>

"नवमासंधृतं गर्भे भास्करस्य गभस्तिभिः ।

पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥"[३]

"चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारकाः ।

अहो रागवतो सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥"[४]

(अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः)

---

१. वा०रा० ५/५/३

२. वाल्मीकिरामायणम्

३. वाल्मीकिरामायणम्

४. वाल्मीकिरामायणम्

(दीपकप्रयोगः)–

" निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।

हृष्टा बलाका धनमभ्युपैति कान्तासकामा प्रियमभ्युपैति ॥

(अत्र एकस्यैव क्रियापदस्य नैककारकैः सह प्रयोगेण क्रियावृत्तिदीपकम्)

(तुल्ययोगित्वम्)–

मात्रप्रस्तुतानां वा अप्रस्तुतानाम् एकधर्माभिसंबन्धरुपस्य तुल्ययोगित्वस्य प्रयोगो यथा–

"वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना पथैव वर्तते ।वैराणिचैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः॥

शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकानानाः।आपगाश्च महानूपास्सानुमंतश्च पर्वताः॥

घनानां वारणानां च मयुराणां च लक्ष्मण ।नादःप्रस्रवणानां च प्रशान्तस्सहसानघ ॥

शाखासु सप्तच्छद पादायानां प्रभासुतारार्क निशाकराणाम् ।

लीलासु चैवोत्तमवारनानां श्रियं विभज्याऽद्य शरत्प्रवृत्ता ॥

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लंघने। शक्तिस्स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥

(अत्र वेगादिरुपेणोत्कृष्टाभ्यां मारुतवैनतेयाभ्यां तुल्यतया हनुमतो वर्णनात् गुणोत्कृष्टैस्समीकृत्य कथनरुपा तुल्ययोगिताऽस्ति ।

"गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगितेति"[1] तल्लक्षणात् ।

(काव्यार्थापत्ते उदाहरणम्)–

"अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ।

न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्तद्विधो जनः ॥

न हि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ।

अपि राक्षसरुपेण किमुताऽन्येन केनचित् ॥"

(कैमुत्यार्त्रसंश्रयाद् अत्र काव्यार्थापत्तिः)

(अर्थान्तरन्यासस्य उदाहरणम्)–

" कथञ्च धर्मार्थविनीतबुद्धि परावरप्रत्यय निश्चितार्थः ।

भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं नियच्छंति हि सत्त्ववंतः ॥

अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः ।

न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षस्समुद्रस्सरितां पतिः ॥"

(अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरुपोऽर्थान्तरन्यासः)

(दृष्टान्तो यथा)–

---

१. चन्द्रालोकः

"सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्ते नावबुद्ध्यसे ।

ग्रीवायां प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि ॥

स भारसौम्य भर्तव्यो यो नरं ताऽवसादयेत् ।

तदन्नपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥"

(विशेषोक्तिः)–

"आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् । यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥[१]

योजनानां शतं धीमान् तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ।

अनिःश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥

न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ।

सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्त विक्रिया ॥

(कार्याऽजनि विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे इति विशेषोक्तेर्लक्षणम् ।)

(परिकरस्योदाहरणम्)–

" ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।

न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥

---

१. वा०रा० २/४०/२२

(अस्मिन् श्लोके **'राजीवलोचन'** इत्यस्य विशेषणस्य अभिप्रायत्वेन सह परिकरः । यथा राजीवः रजन्यां प्रवृत्तायां मुकुलितो भवति । तथैव रामोऽपि राजीवलोचनत्वेन रात्र्यां प्रवृत्तायामेव स्वपिति, अतो निशाचरैस्सह युद्धं कर्तुं न प्रभवतीत्यभिप्रायः ।)

(एकावलीप्रयोगः)–

" महीकृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णा ।

वृक्षाः कृता पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥[१]

(पुर्वंपूर्वस्य परं–परं यत्र विशेषणतया स्थाप्यते वा उपोह्यते तत्रैकावली ।)

(अतिशयोक्तिः)–

"यो भिद्याद् गगनं बाणैः पर्वतानामपि दारयेत् ।

यस्य मृत्योरिव क्रोधश्शक्रस्येव पराक्रमः ॥

उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ।

आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ॥

अर्कं तुद्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिद्यां हि महीतलम् ।

कामरुपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥"

(अत्र अयोगे योगरुपा अतिशयोक्तेः प्रयोगोऽस्ति)

---

१. वा०रा० ५/७/९

(विरोधाभासः)–

रामायणकविना स्वकाव्यमञ्जुषायां विरोधाभासस्याऽपि प्रयोगः कृतो वर्तते । यथा–

“अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानरभाषितम् ।

यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥”[१]

(यद् अमृतनिभं भवति तद् विषसंपृक्तं भवितुं न अर्हतीति विरोधः । रामस्य योऽसह्यो वियोगः स सीतायां तस्य यद् अन्यत् प्रेम तद्द्योतकत्वेन तद्वर्णनपरं कथितं सीताया अमृतसदृशं; किन्तु रामस्य विरहजनिका या अशांतिः सा तु सीतायाः कृते विषसमा परं दुःखदायिनीति वाल्मीकेरभिप्रायः । इति विरोधाभास–परिहारश्च ।

(परिणामः)–

“ स मंदराग्रस्थ इवांशुमाली विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ।

कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥”

(दाहकत्व असिद्धये वर्ण्ये नेत्रेऽविषयिणोग्नेरारोपात् परिणामः)

---

१. वा०रा० ५/३७/२

(उपमेयोपमा)–

"सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ।

सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥[१]

संपृक्तं नभसाऽप्यंभस्संपृक्तञ्च नभोऽम्भसा ।

तद्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले॥[२]

(उपमेयोपमानयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वरूपेण वर्णनं यत्र भवति तत्र उपमेयोपमा)

(अनन्वयः)–

" गगनं गगनाकारं सागरस्सागरोपमः ।

राम–रावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥[३]

(उल्लेखः)–

"आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तश्शशी यथा ।

राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥

विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ।

सत्यवादी मधुरवाग् देवो वाचस्पतिर्यथा ॥

रुपवाञ्छुभगश्श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।"

---

१. वा०रा० ६/४/११९

२. वा०रा० ६/४/१२०

३. वा०रा० ६/१०८/५२

(अपह्नुतिः)–

"न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥[१]"

(हनुमति कालत्वं समारोपाय वानरत्वापह्नवादत्रापह्नुत्तिः)

(यथासंख्यम्)–

" वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाश्शिखिनः प्लवंगमाः ॥[२]"

श्लोकोऽयं रामायणकवेः प्रतिभां प्रदर्शयति । अत्र विभिन्नाः धातवः यथासङ्ख्यं लटि प्रयुक्ताः सुनियोजिताश्च सन्ति । यथा वह्–वर्ष्–नद–भा–नृतादयो धातवः प्रयुञ्जिताः ।

(स्वभावोक्तिः)–

" आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननंद चिक्रीड जगौ जगाम ।

स्तंभानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयानः प्रकृतिं कपीनाम् ॥

वस्तुतः महर्षेरेतदेव वैशिष्ट्यं यत् साहित्यस्यैकमपि बिन्दुं न त्यजति । तेषां पाण्डित्यस्य का कथा ?

---

१. वा०रा० ५/५४/३५

२. वा०रा० ४/२८/२७

मधुपानमत्तानां कपीनां चेष्टाविषयकं कवेरिदं चित्रं दृष्टव्यमेव–

ततश्चानुमतास्सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः । मुदिताश्च ततस्तेच प्रनृत्यन्ति ततस्ततः ॥

गायन्ति केचित् प्रहसन्ति केचिन्

नृत्यन्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।

पतन्ति केचित् प्रचरन्ति केचित्

प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥[१]

(समाधिः)–

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः ॥

तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम् । सिषेवेच तदा वायु रामकार्यार्थसिद्धये ॥

(सम्भावना)–

शरैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलार्दनः ।

आनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥

वैदेह्या रामकर्तृकलंकाशरनिबिडीकरणपूर्वकस्वीयानयनस्य रामोचितकर्मसिद्ध्यर्थ–त्वेनोहितत्वात् अन्यसिद्धयर्थोहरुपा सम्भावना ।

---

१. वा०रा० ५/६१/१७

(अत्युक्तिः) – चन्द्रालोकग्रन्थेऽत्युक्तिलक्षणमित्थं वर्णितमस्ति यत्– "अत्युक्तिरद्भूतातथ्य **शौर्यौदार्यादिवर्णनम्** ।" रामायणस्योदाहरणं यथा–

"यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ।

बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥"

"आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥"

यदि अहं त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि तर्हि राक्षसराजानं रावणं बद्ध्वा आनयिष्यामि ।

(लोकोक्तिः)–

यूयमेवाऽभिजानित योऽयं यद्वा करिष्यति ।

अतिरेवह्यहेः पादान् विजानाति न संशयः ॥

"गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥"

अस्मिन् श्लोके लोकप्रवादरुपलोकोक्तेः प्रयोगो विद्यते ।

(भाविकालङ्कारः)–

आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सुर्यसन्निभम् ।

उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥

(अत्र भाव्यर्थसाक्षात्कारवर्णनरुपो भाविकालङ्कारोऽस्ति ।)

(समालङ्कारः)–

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ।

व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥

राघवोऽर्हति वैदेहीं तंचेयमसितेक्षणा ॥"[१]

(अस्मिन् श्लोके अनुरुपयोः सितारामयोर्वर्णनादनुरुपवस्तुद्वयवर्णनात्मकः समालङ्कारः ।)

(विषमः)–

"अतुष्टं स्वेषु दारेषु चलितं चपलेन्द्रियम् ।

नयन्ति निकृतप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ (पराभवम्)

(अत्र इष्टानवाप्तिपूर्वकाऽनिष्टलब्धिवर्णनाद् विषमः ।)

(अनुमानम्)–

" विलीयमानैर्विहगैर्निमिलद्भिश्च पङ्कजैः।

विकसंत्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः॥"[२]

---

१. वा०रा० ५/२१/१७

२. वा०रा० ४/२८/५२

(ससंदेहः)–

"शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसा वृतम् ।

किमेष भगवान्नंदी भवेत्साक्षादिहागतः ॥"

"का त्वं काञ्चनवर्णाङ्गि पीतकौशेयवासिनि ।

कमलानां शुभां मालां पद्मिनीमिव बिभ्रति ॥"

"ह्रीः श्रीः कीर्तिश्शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ।

भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ?"

(शङ्काहतात्मेत्यत्र तेजोऽतिशयवत्त्वाद्यप्रकृतसादृश्यात् प्रकृत हनुमदाश्रयानवधारण–ज्ञानवत्वात्संदेहालङ्कारः)

(असंभवालङ्कारः)–

"क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः।

आशीविषस्य वदनाद् दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥"

"मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।

कालकूटं विषं पीत्त्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥"

(उपरोक्तदत्तेषु छन्दःसु अर्थनिष्पत्तेः असम्भाव्यत्वात् वर्णनरुपोऽसम्भवालङ्कारः ।)

(शब्दालङ्कारः)–

यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि ।

तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायततानि च ॥

पश्यद्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मणः ।

मधुनि मधुकारीभिस्संभृतानि नगे–नगे ॥

(अनयोः छन्दसो नकारस्थाऽसकृदवृत्याऽत्रानुप्रासः)

(अन्त्यानुप्रास)–

"विद्युत्पताकास्सनलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ।

गर्जन्ति मेघास्समुदीर्णनादाः मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥"

(छेकानुप्रासः)–

"वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम् ।

अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा बिल्व ! बिल्वोपमस्तनी ॥"

(श्लोकेस्मिन् व्यञ्जनानां सकृद् आवृत्या छेकानुप्रासः)

(वृत्यनुप्रासः)–

"मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ।"

"स लिलङ्घयिषु भीमं सलिलं सलिलार्णवम् ।

कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पात नभो हरिः ॥"

एवमेव–

" ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्षणः।

इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥

(श्रुत्यनुप्रासः)–

"परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ।

मया क्रीड महाराज सितया किं तवाऽनया ॥"

(श्लोकेऽस्मिन् तालव्यानां जकार–यकार–शकाराणां तथा दन्त्यानां दकार–तकार–नकारांणाम् आवर्तनेनाऽयं श्रुत्यनुप्रासः ।)

(यमकालङ्कारः)–

"ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्सनावितानं मुहुरुद्वमन्तम् ।

ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिवभ्रमन्तम् ॥"

(छन्दस्यस्मिन् अनर्थकभिन्नार्थकसार्थकानर्थकान्यतमवर्णानां च आवृतिरुपोऽयं यमकालङ्कारः)

(वक्रोक्ति)–

कौशल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिस्सह ।

प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि! सुखिता भव ॥"[1]

(पुनरुक्तवदामासः)–

"विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ।

शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥[2]

(यद्यपि रोदन–विलापौ समानार्थकौ प्रतीयेते, परन्तु 'रोदनं' तावत्केवलं ध्वनिमात्रं भवति, यत्रतु विलापः नष्टद्रव्यविषयकगुणस्मरणानुवादपूर्वकरोदनाभिव्यञ्जक इति तयोर्भेदः)

(छेकोक्तिः)– अर्थान्तरगर्भिताया लोकोक्तेः कथनमेव छेकोक्तिरुच्यते ।

रक्षसां कामरुपाणां विज्ञाने का गतिर्मम । यूयमेवाऽस्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति॥

---

१. वा०रा० २/१२/९१

२. वा०रा० ६/५०/१४

अहिरेवह्यहेः पादान् विजानाति न संशयः ॥[1]

अयं रामायणमहार्णवो अनंतालङ्काररत्ननिधिः । अतोऽत्र स्थितानां सर्वेषाम् अलङ्काराणां निरुपणन्तु दुश्शक्यमेव । अतः मयाऽत्र तेषां स्वल्पप्रयास एव विहितः।

व्याकरणतत्त्वम्

भगवता वाल्मीकिना रामायणे यत्र तत्र परस्मैपदिनो आत्मनेपदे; आत्मनेपदिनो परस्मैपदे च प्रयोगाः कृताः । कृत् प्रत्यया अपि तदनुगुणमेव प्रयुक्ताः । अतः स्थालीपुलाकान्यायेन अत्र तादृशप्रयोगाः संक्षेपेण प्रस्तूयते :-

(१) "प्रच्छ" धातुः परस्मैपदी, तस्य आत्मनेपदप्रयोगः यथा :-

" जनकस्त्वां **पृच्छते** ।"[2] " कैकेयीं **पर्यपृच्छत** ।"[3] "यन्मां त्वां **परिपृच्छसे** ।"[4] **इत्यादयः ।**

---

१. वा०रा० ५/४२/९

२. वा०रा० १/६८/६

३. वा०रा० २/१०/१९

४. वा०रा० ५/३/२५

(२) "दृशिर्" धातुः परस्मैपदी, तस्य आत्मनेपदप्रयोगः यथा :-

" न च **पश्यामहेऽश्वं ते** " " नाद्य **पश्यामहे** " " न च **पश्यामहे** लोके " "**द्रक्ष्यन्ते** वसुधाधिपम् " " किं **पश्यसे** समाधानम् " " दिशागज**मपश्यत** " इत्यादयः ।

(३) " चल् " धातोरात्मनेपदप्रयोगः यथा :- " यस्मिन्न चलते धर्मः "[१] " **खेदाच्चालयते शीर्षम्** "[२] इत्यादयः ।

(४) " गम्लृ " धातोरात्मनेपदप्रयोगः "लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते"[३] **"अद्य गच्छामहे"**[४] **"अभिगच्छामहे सर्वे"**[५] **" पुरीं गच्छामहे "**[६] इत्यादयः ।

एतादृशाः प्रयोगाः रामायणमहाकाव्ये बहूत्रोपलक्षिताः । अनेनेदं ज्ञायते यत् वाल्मीकिना येषां परस्मैपदिनां धातूनां आत्मनेपदप्रयोगः, आत्मनेपदिनां च परस्मैपदप्रयोगः धातुपाठम् अनुसृत्य कृतो दृश्यते । कदाचित् ते धातवः

---

१. वा०रा० ६/२८/१९

२. वा०रा० १/४०/१५

३. वा०रा० ४/२७/३५

४. वा०रा० १/२९/२४-१/२३/१७

५. वा०रा० १/२३/१६

६. वा०रा० १/६८/१७

वाल्मीकिकाले उभयपदिनो भवेयुः , अन्यथा प्राचेतसेन एतादृशः प्रयोगः न कृतो भवेत् । वर्तमानधातुपाठानुसारेण केचन असाधव इव प्रतीयमानाः तादृशा कृत्प्रयोगा अत्र प्रस्तूयन्ते :–

असाधुः	**साधुः**	**असाधुः**	**साधुः**
जिज्ञासन्तः(१/३१/१०)	**जिज्ञासमानाः**;	**क्रीडमाणस्य**(१/३६/९)	**क्रीडतः**
विवर्धन्तीं(१/२५/८)	**विवर्धमानाम्**;	**तप्यन्तीं**(१/४८/३)	**तपन्तीं**

"**शक्ता** "इत्यस्य स्थाने "**शकिता**" इति प्रयोगः "**पुनर्न शकिता नेतुं** ।" (१/४४/११)

रामायणे **'पत्या'** इत्यस्य स्थाने **'पतिना'** इति प्रयोगः कृतः ।"[१] अकारान्तस्य **'धर्म'** शब्दस्य नकारान्तत्वेन प्रयोगः यथा–**'संयुक्तः काल धर्मणा** ।'[२] इत्यादयः।

कारकप्रयोगाः :–

अपादानकारकस्य स्थाने षष्ठ्याः प्रयोगः यथा–**'सर्वे चण्डस्य बिभ्यति** ॥' अत्र **"भीत्रार्थानां भयहेतुः"** इत्यनेन सुत्रेण **'चण्डात्'** इति प्रयोगः कर्तव्यः स्यात्। 'विभीषणस्य मन्त्रोऽयं **मम रोचते** ।'[३] **'एतद्धि मम रोचते** ।'[४] इत्यत्र **'मह्यम्'**

'मह्यम्'

---

१. वा०रा० २/१०१/११

२. वा०रा० ६/९२/८

३. वा०रा० ६/१९/३६

४. वा०रा० ६/२०/३२

इत्यस्य स्थाने षष्ठ्याः प्रयोगः ।

वस्तुतः सूक्ष्मपरीक्षणं कृत्वा पाणिनीयव्याकरणासङ्गताः प्रयोगाः दर्शयितुं शक्यते । किन्तु, मम दृढविश्वासः यत् पाणिनीयव्याकरणस्य नियमाननुसृत्य वाल्मीकिविरचितरामायणस्य परीक्षणं अयोग्यम्, यतो हि पाणिनेस्तदतिप्राचीनं विद्यते ।

रामायणे लोकोक्तिनां प्रयोगाः –

"रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥[१]

"ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते ॥[२]

"असत्यानि च युद्धानि" "भूताश्चार्था विरुद्ध्यन्ति देशकालविरोधिता ॥" "स निरर्थं गतजले सेतुं बंधितुमिच्छति ।[३]" "रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥[४]" "अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्ति" "तदिदं काकतालीयम्"[५] "सोत्साहस्य लोके हि न किञ्चिदपि दुर्लभम्"[१] "सन्तश्चारित्रभूषणाः ।[२]" इत्यादयः ।

---

१. वा०रा० १/५३/१०

२. वा०रा० सुन्दरकाण्डम्

३. वा०रा० २/१७/१६

४. वा०रा० ३/३७/२

५. वा०रा० ३/४१/६

अन्ततोगत्वा अयमेव निष्कर्षः, यत् वाल्मीकिरामायणे सर्वत्र संस्कृतायाः सुबोधायाः प्रसादगुणयुक्तायाः भावाभिव्यञ्जनसमर्थाया मनोज्ञाया उदारशब्दयुक्ताया दीर्घसमासरहितायाश्च भाषाया मनोरमो प्रयोगो दृश्यते । प्राचेतसेन विविधानां शैलीनां रामायणमहाकाव्ये प्रयोगः सम्पादितः । रामायणस्य भाषातत्त्वस्य प्रथमं लक्षणम् अतिदीर्घसमासराहित्यम्सुबोधत्वं, दुरान्वयक्लेशराहित्यञ्च । यथा–

"एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि धनम्।

एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम्॥[३]

रामायणे प्रयुक्तासंवादशैल्या एकमुदाहरणम्–

"जटीतापसवेषेण सभार्यश्शरचापधृक् ।

आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ?

रामस्य उत्तरम्–

"आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः।

तस्याऽमग्रजः पुत्रो 'रामो' नाम जनैः श्रुतः ॥

१. वा०रा० ४/१/१२३

२. वा०रा० ६/११३/४३

३. वा०रा० १/५३/२४

[illegible]

रामायणस्य भाषा प्रसादमधुरा, उदारशब्दार्थयुक्ता, संस्कारसम्पन्ना, सुबोधा, दूरान्वय, क्लिष्टान्वयरहिता, अतिदीर्घसमासरहिता च अस्तीत्यलं विस्तारभयात् । लौकिक्यां

संस्कृतभाषायां रामायणस्य आद्यकाव्यत्वेऽपि काव्यधर्मैः समुल्लसितं परिपूर्णञ्चेदं रामायणमहाकाव्यं न केवलं भारतीयवाङ्मय एव अपि तु समस्तविश्ववाङ्मय एव प्रथमं स्थानमलङ्करोतीति निर्बाधसत्यम् । महाकविना उत्तरवर्तीनां कवीनां कृते परमोपकारः कृतः । वाल्मीकेः वचनं असत्यं न भवति । उक्तञ्च–

"न ते वागनृता काचिदत्र भविष्यति ।"

वस्तुतः वाल्मीकिरामायणं सर्वेषां काव्यानां उपजीव्यं महाकाव्यं विद्यते । केचन कवय पादोपजीविनः केचन पदकोपजीविनः भवन्ति केचन छायोपजीविनः भवन्ति किन्तु केवलं वाक्मीकिरेव सकलोपजीव्यः अस्ति । यथा–

"पादोपजीविपदकोपजीवि–

छायोपजीविसकलोपजीव्यः ।

आदिकवेः परमपावनं मननीयं माननीयञ्चाऽस्त्यादिकाव्यं रामायणं यत् कविकाव्ययोः विशुद्धरुपा परीक्षा एव । कवेर्पदं ऋषितुल्यं भवति । ऋषेरर्थः भवति–द्रष्टा । वस्तुनां विचित्रभावान् धर्मं तथा तत्त्वञ्च सम्यक् अवगमयति स एव ऋषेः महनीयपदस्य वाच्यः। कवयः क्रान्तदर्शिनो भवन्ति–नेत्रव्यापारात् दूरस्थः भूतभाविपदार्थयथार्थरुपद्रष्टा पुण्यात्मापुरुषः । किञ्च तत्र भेदः। वस्तु–तत्त्वदर्शनात् ऋषित्वं प्राप्यते; अपितु यावत् स स्वानुभूतवस्तु–तत्त्वं शब्दैः न वदति तावत् कविः भवितुं नार्हति । कवेः कल्पनासु दर्शनेन सह वर्णनाया अपि मनोरमसामञ्जस्यं निबद्धं वर्तते अस्याः जनकः स्वयं वाल्मीकिरेवास्ति ।

वाल्मीकेः वस्तुदर्शनं नित्यरुपमासीत्; परञ्च यावत् वर्णना नोदिता तावत् तस्य काव्यमप्रकटितम् । ‘ मा निषाद ’पद्योच्चारिते सति स्वयं चतुराननः समुपस्थाय अब्रवीत्– महर्षे ! तवार्षचक्षोरुन्मेषः जातः। त्वमाद्यकविरसि । किञ्च भवभूतिरपि आह–

ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिरार्षं ते चक्षुः प्रतिभाति । आद्यः कविरसि ।

प्रसिद्धसमालोचकशिरोमणिभट्टतौतेनाऽपि कवेः यथार्थरुपं वाल्मीकेः दृष्टान्तद्वारा अस्मिन् पद्ये सुन्दरतया बोधितम्–

दर्शनाद् वर्णनाच्चाथ रुढा लोके कविश्रुतिः ।

तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ॥

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥

संस्कृतकाव्यधारायाः दिशा तु तस्मिनेवासरे निर्णिता, यदा स्नेहपरायणसहचरस्य आकस्मिकवियोगात् सन्तप्तक्रौञ्च्याः करुणस्वरं श्रुत्वा वाल्मीकेः हृदयस्य शोकः श्लोकत्वेन प्रस्फुटः। काव्यस्य जीवनं रसोऽस्ति, काव्यस्य आत्माऽपि रसोऽस्ति- एतत् साहित्यजगत् तदैव अशिक्षिष्ट यदा आदिकवेः आदिकाव्यरसामृतं अपात् । भूरि-भूरिप्रियमाणास्तथा नितान्तविस्मिताः शिष्याः सकौतुहलशब्देषु रहस्यभूततत्त्वमेतत् अजानन्-

समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।

सोऽनुव्याहरणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः॥ (बाल०/२/४०)

महाकविकालिदासः तथ्यमिदं इत्थं वदति-

तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥

(रघुवंश १४/७०)

सूत्रमिदमाधारीकृत्य आनन्दवर्धनेनाऽपि काव्यस्यात्मा रस एवेति स्वीकृतम्-

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ (ध्वन्यावलोक १/५)

रामायणं मनोरमोपमाभिस्तथा उत्प्रेक्षाभिश्चावलितो विशालः भव्यः प्रासादोऽस्ति ।

वस्तुतः रस-पैशल वर्णनमस्ति रामायणस्य हृदयम् । अत्रैव विद्यमानं काव्यगतव्यापकमौचित्यमपि । वाल्मीकिय-रामायणमेव प्रथमं तथा च भव्यं

निदर्शनं वर्तते महाकाव्यस्य । आलङ्कारिकाः रामायणमेव विश्लेष्य महाकाव्यस्य लक्षणानि प्रस्तुवन्ति ।

'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणस्य प्रथमं सर्वाधिकसुन्दरञ्च लक्ष्यमस्ति रामायणम् । दण्डिनः प्रसिद्धमिदं लक्षणं 'रामायण'मेव आदर्शं मत्वा लिखितं जातमस्ति-

अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृतैः सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति ॥

आननदवर्धनेन स्पष्टतया ' करुणरस' एव रामायणस्य मुख्यरसत्वेन निगदितः । रामायणस्यारम्भस्तथाऽन्तः करुणेन भवति-

रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूचितः 'शोकः श्लोकत्वमागतः' इत्येवंवादिना । निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता ।

(ध्वन्यावलोक पृ०२३७)

वाल्मीकिः समग्रकवि-समाजस्य उपजीव्योऽस्ति-विशेषतः कालिदासस्य भवभूतेश्च । इमौ द्वौ महाकवी रामायणस्य प्रगाढान्वेषणं चक्रतुस्तथा अनयोः

कालिदासस्य श्रृङ्गाररसः सर्वश्रेष्ठः मन्यते तथाऽपि तस्य करुणरसोऽपि नाऽल्प-प्रभावं जनयति – **'अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु '**

कालिदासस्य करुणवचनानि मानवहृदये प्रभावमुत्पादयन्ति, तथाऽपि भवभूते उत्तररामचरिते त्वयं करुणरसः पराकाष्ठां उल्लङ्घयति ,किञ्च केवलं भवभूतिरेव सीतावियोगे रुदन्तं रामं पश्यन् पाषाणमपि रोदयति वज्रमपि च विदीर्णयति-

' अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ।'

आसां करुणोक्तीनां प्रहारेण क्षुब्ध्वा गोवर्धनाचार्येण भवभूतेः भारती 'भूधरस्य कन्या' इत्याख्यायिता ।

भवभूतेः सम्बन्धाद् भधरभुरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥

भवभूतिः करुणं ' एको रसः'-मुख्यो रसं ब्रूते , अर्थात् करूणरसं समस्तरसाणां प्रकृतिर्मन्यते तथाऽन्यरसान् विकृतिः। 'एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्' इत्यस्य कथनमूलं रामायणेऽन्वेष्टव्यम् ।

महाकाव्यं प्रधानतया वीर-रसप्रधानं भवति, यत्र युद्धघोषः दुन्दुकाभिर्गर्जनं तथा सैनिकानां तर्जनं मनुष्याणां हृदये स्फुर्तिरुत्साहञ्च जनयति , अपितु रामायणस्य माहात्म्यं वीर-रसप्रदर्शनाय नास्ति, तथैव नास्ति रामायणस्य गौरवं देव-चरित्रवर्णने । किं तर्हि?

आदिकवेरादर्शगुणमण्डितव्यक्तेः परिचय पृष्टे सति नारदेन एको

चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम्॥ (बाल०४/२)

रामायणरचनाकाले तु कथाख्यान–नाटक–प्रभृत्यभिनवनव–काव्यविधानां विपुला सामग्री व्यवर्धत। तद्यथाऽदिकविना रामायण एव स्थाने इमे विविधाः काव्यप्रकाराः सूचिताः–

श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववचसोः ।

विचित्रार्थपदं सम्यग् गायकौ समचोदयत्॥

नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥
तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
आयासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥
वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ।
गाथाभिरनुरुपाभिः स्तुतिभिश्च परन्तपः ॥
ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ।
शृणु गाथा पुरा गीता धर्मिष्ठा सत्यवादिना ॥
आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना सम्प्रकीर्तितम् ।
श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥
नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥
कल्याणि बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभातिमे ॥

रामायण इव महाभारतेऽपि एतादृश–नाना–काव्यानां तदानीं काले प्रचारः लक्ष्यते ।

यस्य बुद्धिः परिभवेत् तमतीतेन सान्त्वयेत् ।

चित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः....................॥ (१/१४८/७४)

ऊचुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ।

अत्र गाथा मयोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥

गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः।

रामे निबद्धतत्त्वार्था माहात्म्यं तस्य धीमतः॥ (हरिवंशपुराण १३/४५/७)

“विविधोपमाः”

आदिकविना विशालकल्पनासौन्दर्यं यथा वर्णितं तथा प्रत्यक्षं दृष्टिगोचरमपि भवति । विषयेऽस्मिन् रामायण एवोक्तम्–

चिरनिर्वृत्तमप्येतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम्।' इति ।

(वा०रा०१/४/१६)

वाल्मीकेर्विषयवस्तुवर्णनान्युदात्तस्वभाववचनैरलङ्कारभूषितानि भवन्ति। यथा अयोध्या–किष्किन्धालङ्कादिपुरीणां वर्णनेन तासामैश्वर्यं वैशिष्ट्यं चारित्र्यं चित्रेषु तद् तद् स्थाने चित्रितम्। वाल्मीकिना वृतान्तविपर्ययेण इमां नगर्य कथं विपरिवर्तन्त इत्यपि विशदं विवेचितम्। हनुमान् सीतान्वेषणाय यदा लङ्कां व्रजति तदानींतन लङ्काया अवस्था अपरं पुच्छदाहेन दग्धायाः लङ्काया विपरीताऽवस्था एवमेव रावणादीनां नाशावसरे भिन्नैव। किञ्च रामाभिषेकावसरे अयोध्याया अन्यैव शोभा, अरण्यगमनावसरे तद्विपरीतैव । आदिकवि एवंविधविविधावस्थासु वस्तुविपर्ययं कुर्वन् तद्वर्णनं उपमालङ्कारै यथायथं परिपोषयति। यथा अरण्यङ्गतेषु सीतारामलक्ष्मणेषु, भरतस्यागते सति अयोध्यायाम् –

अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न श्रृणोम्यहम् ॥
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः।
समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते समान्यथा ॥
तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।

अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ (अयो० ६५/१७-१९)

अनन्तरं भरतः रामचरणपादुके नीत्वा यदा रामरहितामयोध्यां प्रविशति तदा तु तस्या नगर्याः स्वरुपमन्यदेवाविर्बभूव-

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः।
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥
विडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ।
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशाम् निशामिव ॥
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।
ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पिडिताम् ॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां धर्मतप्तविहंगमाम् ।
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥
विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम् ।
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ।
हप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ।
प्रशान्तमारुतोद्भूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरुपैश्च याजकैः ।
सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥

गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं नवं तृणम् ।
गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥
प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ।
वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥
सहसाचरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद् गताम् ।
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम् ।
द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥
सम्मूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम् ।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्युताम् ॥
क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् ।
हतशौण्डामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ।
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ।
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ।
भूमि बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥
भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान् दशरथात्मजः ।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥

(अयोध्या० ११४/१-१८)

इत्थं विविधोपमैः महर्षिवाल्मीकिना अयोध्यापुर्याः वैशिष्ट्यं सर्गेऽस्मिन् प्रतिपादितम् । महर्षिणा अशोक वाटिकायां स्थिता सीता असंख्योपमानैर्विशेषिता ।

तद्यथा–

उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥
पीतेनैकेन संवीतां क्लीष्टेनोत्तमवाससा ।
सपङ्कामनलंकारा विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥
पीडितां दुःखसंतप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम् ।
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ।
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥
प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव ॥
तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ।
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥
सोपसर्गा यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ।
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥

रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपीडिताम् ।

अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥

तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।

आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥

दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलङ्कृताम् ।

संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥

(सुन्दर० १५/ १९-२४,३३-३५,३८,३९)

उपर्युक्त सीतावर्णनेन वाल्मीके उपमेयानुरुपमेव उपमानानां सर्जना दृष्टिगोचरा भवति । वर्णनेऽस्मिन् सीतायाः शुचित्वं, पावित्र्यं, सतीत्वं,भीरुत्वं, कृशकायत्वं, अनलङ्कृतत्वं च सकरुणं निरुपितमादिकविना ।

महर्षेरुपमानानि वस्तूनां तत्त्वोद्घाटने मार्मिकानि भवन्तीत्यस्योदाहरणं चित्रकूटे राम-भरत-मिलनावसरे भरतस्य कृते भास्करोपमानेन मिलति-

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।

ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥[1]

तद्वदेव कैकेयीवरयाचने सति विमूढमनसो दशरथाय-

ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।

उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥[2]

---

१. **पद्यमिदं वटोदरसंस्करण प्रक्षिप्तमस्ति। मुम्बई सं. २/१००/१**

२. **अयोध्या० १८/६**

अयमादिकविः प्रायश अरण्येभ्यः प्राकृतिकपदार्थेभ्यश्चैवोपमानानि संगृह्णाति । कवे उपमानेष्वर्णवो व्योमश्च श्लाघ्यतमौ। दुःखदैन्य–शोक–मोह–करुणोत्साहादि भावान् विशदीकृत्य नायकचरित्रचित्रणाय प्रायशः समुद्रमेव उपमानत्वेन उपस्थापयति।

सुमन्त्रः कैकयीं प्रति–

यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ (अयो०३५/७)

समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ।

स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ।
अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥
रामशोकमहावेगः सिताविरहपारगः ।
श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥
बाहुविक्षेपमीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।
प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥
ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ।
वरवेलो नृशंसाया रामप्रवाजनायतः ॥
यस्मिन् बत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ।
दुस्तरो जीवता देवि ममायं शोकसागरः ॥

(अयो०५९/२८–३२)

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ।

बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥

(अयो०५/१७)

- ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ।

  समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥

  (अयो०६/२८)

- शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ति दुःखसागरे । (अयो०८/२१)
- सागरह्रदसंकाशात्सुमन्त्रोऽन्तः पुराच्छुभात् । (अयो०१४/६८)
- पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः । (अयो०६/२७)
- तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।

  व्योमेव शशिना हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ (अयो०७२/२०)

इत्थं महर्षिवाल्मीकिना पदार्थान् प्रत्यक्षीकर्तुं वृक्ष–नदी–पर्वत–पुष्पादीनि उपमानत्वेन प्रायशः प्रस्थापितानि। यथा लङ्कायुद्धे वीरान् लक्ष्यीकृत्य–

स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद् वर्षमेघमिवोत्थितम् ।

रराज शोणितोत्सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ।

इन्द्रजित् समरे शूरः प्ररुढ इव सानुमान् ।

तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ।

सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ।

बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ ।

ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणिव पुरन्दरः ।

रणाग्रे समरश्लाघी त्रिश्रृङ्ग इव पर्वतः ।

प्रहृष्टाः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ।

बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं

महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ।

प्रविवेशारिसेनां स पतङ्ग इव पावकम् ।

अथ प्रदीप्तैर्मुसलैर्नाराच्चैश्चापि रावणः ।

अभ्यवर्षत् तदा रामं धाराभिरिव तोयदः।

इत्थं रामायणकालपर्यन्तं न केवलं तासां तासां काव्यविधानाम् आविष्कारः संवर्धनं चाभवताम्, विविधनाटकनृत्यनृत्तशिल्पकलानां पुराकथानां गायनस्यापि कुशिलवैः प्रचारोऽक्रियत। रामायणवत् रमणीय–सर्वाङ्गसुन्दर–काव्यस्य रचनायै भूमिकेयं सर्वथाऽवश्यकी प्रतीयते स्म। यथा च सर्जनात्मकसाहित्यस्य विपुला सामग्री तदा विकसिता तथा च वैचारिकतत्त्वमपि संवर्धितम्।

आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना सम्प्रकीर्तितम्।
परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम्॥[१]

महर्षिवाल्मीकिवर्णितमिदममाश्चर्यमयं प्रचुरकाव्यतत्त्वसंवलितं महाकाव्यं परवर्तीकवीनां कृते उत्तमाऽधारशिला वर्तते।

कविन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधव ॥[२]

---

१ . वा०रा०बाल०४/२६

२. शार्ङ्गधर संग्रह

२.३.वाल्मीकिरामायणस्य दार्शनिकमहत्त्वम्

भारतीयवाङ्मये महर्षिवाल्मीकिप्रणितरामायणमादिकाव्यं प्रचक्षते । काव्यस्य सम्बन्ध अथ तः प्रारभ्य इति पर्यन्तं भवति । काव्याय धर्मे–तिहास–दर्शन–लोकजीवन–ऽऽचारविचारा–ऽऽम्नायाः ग्राह्या भवन्ति । उक्तञ्च–

" तदेव शाश्वतमुच्यते , यस्य मूले दार्शनिकचेतना प्रतिष्ठिता भवति "

दर्शनं तु बहूषु काव्येषु दृश्यते किन्तु रामायणस्य आदिकाव्यत्वात्, वाल्मीकेः द्रष्टृकवित्वात् दार्शनिकतया रामायणम् अन्यतमं सर्वेषु ग्रन्थेषु । अत्र केचन रामायणस्यदार्शनिकपक्षप्रतिपादकबिन्दूनुल्लिख्य केषुचित् विचारं कर्तुमिच्छामि । तद्यथा –

- दर्शनस्य व्युत्पत्तिः स्वरुपञ्च ।
- रामायणे दर्शनस्य स्थानं स्वरुपञ्च ।
- रामायणे वेदोपनिषदोः प्रभावः ।
- रामायणे यज्ञकर्म तथा तपः ।
- रामायणे वर्णितो देववादः ।
- रामायणे ईश्वरजीवप्रकृतिः ।
- रामायणे सृष्टिप्रलयस्य सन्केतानि ।
- रामायणे माया चमत्कारश्च ।
- रामायणे जगज्जीवयोर्विमर्शः ।
- रामायणे स्वभाववादः ।
- रामायणे लोकहितम् अवतारवादश्च ।
- रामायणे दार्शनिकजीवनमूल्यानि ।
- रामायणे धर्मस्य व्यवस्था स्थापना च ।
- रामायणे प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गः ।
- रामायणे आस्तिकता तथा आस्था ।

- रामायणे धर्मस्वरुपं स्थानञ्च ।
- रामायणे विशिष्टमान्यताः ।
- रामायणे दार्शनिकशब्दाः ।
- रामायणे कालतत्त्वविचारः ।
- रामायणे योगप्रसङ्गदीव्यता ।
- रामायणे मनस्तत्त्वम् ।
- रामायणे मोक्षतत्त्वम् ।
- रामायणे दैववादः पौरुषवादश्च ।
- रामायणे यथार्थवादः आदर्शवादश्च ।
- रामायणे भौतिकाध्यात्मिकपक्षः ।
- रामायणे विज्ञानम् ।
- रामायणे जीवनोपयोगीदार्शनिकसन्देशः ।

दर्शनस्य व्युत्पत्तिः स्वरुपञ्च–

शाब्दिकदृष्ट्या दर्शनशब्दः दृश् (दृशिरप्रेक्षणे) धातुना करणार्थे ल्युट् (अन्) प्रत्ययं प्रयुज्य निष्पन्नो भवति । । सामान्यतया " दृश्यते अनेन इति दर्शनम् " अर्थात् मनुष्याणां या वस्तुविवेचिनी तथा आत्माऽनात्माबोधिनी चिन्तनप्रकृतिः भवति तदेव दर्शनम् उच्यते । येन उपकरणेन इदं जगद्, इदं वस्तु जातं, ब्रह्म जीवात्मा प्रकृतिश्च, यथा तथ्येन दृश्यते निरीक्ष्यते परीक्ष्यते विविच्यते तद् दर्शनम्। ब्रह्म–ईश्वर–जीव–आत्मापुरुषादयोऽनुयोगा यत्र सूक्ष्मरुपेण विविच्यते तद् दर्शनम्। अतः समग्रमपि आध्यात्मिकं आधिभौतिकं च विवेचनं दर्शनान्तर्गतं भवति। जीवनस्य सत्यं किमस्ति अयमेव मुख्यान्वेषणविषयः दर्शनस्य । कारणं तत् सत्यप्रेक्षणमेव दर्शनं भवेत् । आत्मदर्शनमेवास्य प्रधानविषयः । ईशावास्योपनिषदि स्पष्टतया कथितमस्ति–

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्य–धर्माय दृष्ट्ये ॥ (ईशा.उप.१५)

अर्थात् सुवर्णपात्रेण सत्यस्य वदनं पिहितमस्ति । हे पूषन् ! भवान् तदावरणं अपाकरोतु, येन सत्यस्य दर्शन स्यात् । श्लोकेऽस्मिन् दृष्ट्ये शब्दो हि दर्शनस्य प्रतिरुपेण स्वीकृतः ।

दर्शनस्य शाब्दिकार्थः प्रेक्षणम् । मनुष्याणां प्रेक्षणस्य सम्बन्धः प्रत्यक्षतः नेत्राभ्यां भवति अतः अनया रीत्या प्रेक्षणमिदं दर्शनं वक्तुं शक्यते । किन्तु अत्र प्रेक्षणस्य स्पष्टार्थः – प्रकृष्टरुपेण प्रेक्षणम् । अर्थात् स्वान्तश्चक्षुर्भ्यां प्रेक्षणमेव दर्शनस्य अभिधेयः । जीवनस्य सत्यं स्पष्टरुपेण ज्ञातुं दिव्यचक्षुषो आवश्यकता भवति । वस्तुत आत्मा–मोक्ष–पुनर्जन्म–कर्मवाद–जीवन–मृत्वादीनां यथार्थज्ञानं हि दर्शनम् अस्ति ।

कश्चन वैदेशिकस्य भावाभिव्यक्तिः – **'यदि ईश्वरः सत्यासत्यान्वेषणयोः कञ्चित् एकं चेतुम् अधिकारं प्रयच्छेत् तर्हि अहं सत्यान्वेषणमेव स्वीकरिष्यामि'** ।

वस्तुतः सत्यस्य अन्वेषणमेव दर्शनस्य प्राणोऽस्ति । अन्तश्चक्षुर्भ्यां कृतं सुव्यवस्थितचिन्तनं दर्शनमभिधीयते । दुःखस्य निवृत्तिः आनन्दस्य प्राप्तिश्चेतद्द्वयं दर्शनस्य लक्ष्यम् । यथा– मानवस्य मूलोत्पत्ति कथं जाता ? तस्य समस्याः तं कथं आन्दोलयति ? का नाम प्रकृतिः ? ब्रह्माण्डस्य किं स्वरुपम् ? पदार्थमस्तिष्कयोर्मध्ये काः समस्याः उत्पद्यन्ते ? आत्मा कथं मुक्तः स्यात् ? आसां समस्यानां समाधानं दर्शनमेव करोति ।

कस्मात् , कुतः , कुत्र इति प्रश्नत्रयाणां समाधानं दर्शनेनैव प्राप्यते । दर्शनं प्रपञ्चात् प्रारभ्य सति लीनं भवति । दर्शनेन वस्तुजगतः समस्यानां समाधानं भवति ।

अस्माकं दर्शनं पुरुषार्थपरकम् अस्ति । तत्र पुरुषार्थचतुष्ट्यस्य चिन्तनं वर्तते।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । (वै०सू०१-१-१२)

वैशेषिकदर्शनस्य सूत्रस्यास्यार्थः स्पष्टोऽस्ति यत् येन अस्मिन् लोके तथा च परलोके अभ्युदयः स्यात्, धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थप्राप्तिः स्यात् स एव धर्मः । धर्मदर्शनयोः द्वयोः प्रयोजनदृष्ट्या महत्त्वम् अस्ति । मनुस्मृत्याम् उक्तञ्च–

न हि अनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ।

अध्यात्मविद् एव धर्मस्वरुपं परिजानाति । गीतायामपि ज्ञानभक्तिकर्मणां समन्वयः कृतोऽस्ति । धर्मं दर्शनोपरि अधिष्ठाप्य मनुसंहितायमपि उक्तम्–

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपाद्यते ॥ (मनु०६-७४)

अर्थात् येन आत्मदर्शनं कृतमस्ति, स पुनः सांसारिकबन्धने न बध्नाति , किन्तु येन आत्मदर्शनं कृतं नास्ति, स जन्ममरणबन्धनात् कदापि मुक्तः न भवति ।

❖ रामायणे दर्शनस्य स्थानं स्वरुपञ्च –

वाल्मीकिरामायणं देवासुरसंग्रामेति नाम्नाऽपि अभिधीयते । रामायणस्य मूले देवासुरसंग्रामो आसीत् अतः रामायणं दैव्यासुरीसंस्काराणां द्वन्द्वात्मकं काव्यमप्युच्यते । महाकाव्येऽस्मिन् जीवनदर्शनस्य वा मूल्यबोधस्य प्रकारद्वयस्य संघर्ष अस्ति । द्वन्द्वस्यास्य वास्तविकं रुपमस्ति देहदेहातीतयोर्मध्ये संघर्षः यं

अद्यतनीयदार्शनिकभाषायां 'अस्तित्ववाद'स्य तथा 'प्रत्यभिज्ञा'याः संघर्षः वक्तुं शक्यते ।[१]

वस्तुतः असुरदर्शने सर्वेमूल्याः आदर्शाश्च देहाश्रिताः मताः । असुराणां मूल्यानि दैहिकास्तित्वं पुरस्कृत्य विकसितानि । इन्द्रेण शतवर्षाणि यावत् ब्रह्मचर्यस्य पालनं कृत्वा प्रजापतेः आत्मज्ञानं प्राप्तम् । अनेन कारणेन देवाः समस्तलोके सम्पूर्णकामनानां स्वामिनः सञ्जाताः तथा असुराः केवलं दैहिककामनाक्षेत्रे सिमिताः जाताः । रामायणे द्वयोः प्रकारयोः मूल्ययोः लक्ष्यीकृत्योक्तम्–

धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् ।

अधर्मा रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥[२]

अयोध्यायाः तथा लङ्कायाः सभ्यता संस्कृतिश्च परस्परप्रतिस्पर्धिनि दृश्यते । एकतः मानवेन्द्रमनुनिर्मिता आदर्शनियमिता च अयोध्यानगरी , अन्यतः शुभापुरी रावण बाहुपालिता लङ्कानगरी विद्यते । लङ्कायामपि स्वाध्यायः जपः तपश्चास्ति । तदेवान्तरं यत् तत्रत्य जीवनं राक्षसपरिचालितमासीत् । यद्यपि देवानामाचरणं धर्मसंयुतमुच्यते तथाऽसुराणामधर्मसंवलितं तथापि नूतनमूल्याङ्कनाधारेण रामायणे द्वन्द्वधर्मः प्रतिधर्मे मतः ।[३] रावणः धर्मस्य अस्वीकारात्मकस्थितेः प्रतिकं नास्ति अपितु रावणस्य संपूर्णं बलमुपासनाश्रितं वर्तते किञ्च स धर्मस्य प्रतिपक्षप्रतिधर्मं वदति । रामः धर्मस्य 'नारयणपक्ष'स्य प्रतिनिधिरस्ति तर्हि रावणः धर्मस्य 'प्रतिनारायणपक्ष'स्य प्रतिनिधिरस्ति । रावणः प्रतिसत्यवक्ता अस्ति । परम्

---

१. धर्म रामायण – अस्तित्व, प्रत्यभिज्ञा और समन्वय का दर्पण : कुबेरनाथ राय ।

२ . रामा. ६–३५–१३

३. कुबेरनाथ राय : धर्मयुग २० अक्टूबर, ६८, पृष्ठ १०

असत्यवक्ता नास्ति ।[१] रामः नारायणोऽस्ति । तस्य जीवनदर्शनमस्तित्वस्य शुद्धप्रत्यभिज्ञानाश्रितमस्ति । रावणः प्रतिनारायणोऽस्ति । तस्य जीवनदर्शनमस्तित्वस्य तात्कालिकसद्यानुभूत्याश्रितमस्ति । अस्तित्वं यत्किमपि रुपे तत्कालं, सद्यः वा समीपं च भवति तद्रूपं भौतिकम् _ भौतिकस्पर्शः ,भौतिकस्वादादि । किन्तु अस्तित्वं स्वस्य शुद्धप्रत्यभिज्ञाने आत्मिकमस्ति । अतः राम–रावणयोः द्वन्द्वः प्रत्यभिज्ञा तथाऽस्तित्ववादस्य द्वन्द्वमस्ति ।[२]

जीवनस्येमान्येव द्वन्द्वात्मकसूत्राणि रामायणकथायां गुम्फितानि सन्ति । यदि व्यापकपरिप्रेक्ष्यं विहाय लघु–लघुधरातलेषु पश्यामश्चेत् रामायणे कारुण्यस्य प्रमुखता तथा त्यागतपसोः महत्ता उद्घोषिता वर्तते । विश्वामित्रस्तथा वशिष्ठः राजसिकसात्विकशक्त्योः प्रतिकौ स्तः । मन्थरा सुखभोगस्य कूटदृष्टिरस्ति तथा जाबाल्यपि सुखभोगस्य पक्षपोषकः प्रतीयते । वैचारिकदृष्ट्या रामायणस्य पात्राणि स्वेषु प्रतिकानि सन्ति । स्थूलरुपेण अयोध्यासम्बन्धिभूभागः एवं लङ्का द्वयोः दर्शनयोः संस्कृत्योश्च स्थाने वर्तेते किन्तु देवत्वासुरत्वस्य न कापि भौगोलिकसीमा निर्धारिता भवेत् । त्यागादर्शनीतिमान् विभीषणः लङ्कामधिवसति तथा सौख्यवादीजाबालिः चित्रकूटे अयोध्यावासीनां समाजे उपविश्य रामं शिक्षयति यत् न कश्चित् कस्यचित् भ्राता वा पितरः अत अयोध्यां प्रत्यागत्य राज्यभोगस्य सेवनमेव श्रेयस्करमिति । विना दार्शनिकपृष्ठभूम्या न काऽपि कृतिः कालजयी भवितुमर्हति । रामायणस्य सर्वदेशीया सर्वकालिकाश्च महत्ता अस्ति तस्य व्यापकजीवनदर्शनकारणात् यत्र आलोकपक्षस्य समानान्तरम् अन्धकारपक्षस्यापि स्थापना कृताऽस्ति । रामायणे वैदिकोपनिषदिकस्यापि चिन्तनसूत्राणि यथोचितानि प्राप्यन्ते ।

---

१. कुबेरनाथ राय : धर्मयुग १५ अक्टूबर, ६७, पृष्ठ १०

२. कुबेरनाथ राय : धर्मयुग १५ अक्टूबर, ६७, पृष्ठ १०

रामायणे ईश्वर-जीव-प्रकृत्यादीनि तत्त्वानि

वैदिककालात् अद्यावधि आस्तिकचिन्तकैः चराचरसंसारस्य उद्भव-स्थिति-संहारकर्तृशक्तित्वेन ईश्वरः स्वीकृतः । अर्थाद् ईश्वरः **"सर्गस्थितिनाशहेतु"** रस्ति । वैदिककाले इन्द्र-अग्नि-यमादीनामानि एकैवैश्वरवाचाकानि आसन् किन्तु परवर्तीकाले नामान्यैतानि रुपाणि वाऽवताराण्यभवन्; परन्तु मूलावधारणायां न कश्चनभेदो दृश्यते । भारतीयदर्शनैः ईश्वरस्य मूलस्वरुपं क्षुण्णमकुर्वन् रञ्जितं तु कृतमस्त्यैव ।

स्वामीदयानन्दसरस्वत्या स्वप्रख्यातग्रन्थसत्यार्थप्रकाशे ईश्वरवाचकशब्दानां व्युत्पत्ति कृताऽस्ति । यथा

ईश्वरः- य ईष्टे सर्वेश्वर्यवान् वर्तते स ईश्वरः ।[१]

आदित्यः- न विद्यते विनाशो यस्य सोऽमदितिः अदितिरेव आदित्यः ।

प्राज्ञः-प्रकृष्टतया चराचरस्य जगतो व्यवहारं जानाति स प्राज्ञः ।

विष्णुः- वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स विष्णुः ।

ब्रह्मा- यःअखिलं जगत् निर्माणेन बृंहति वर्धयति स ब्रह्मा ।

शंकरः- यः शं कल्याणं सुखं करोति स शंकरः । इत्यादयः ।

---

१. सत्यार्थप्रकाश पृ.१३

महर्षिवेदव्यासानुसारं संसारस्य उत्पत्तिस्थितिलये ईश्वर एव कारणम् । उक्तञ्च–

"जन्माद्यस्य यतः ।[१]"

पतञ्जल्यनुसारं ईश्वरः क्लेश–कर्म–कर्मफल–कामनादिभिः विनिर्मुक्तोऽस्ति। यथा–

"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष विशेष ईश्वरः।[२]"

महर्षिवाल्मीकिना रामायणे ब्रह्म–ईश्वर–परमेश्वर–पुरुष–स्वयम्भू–पुरुषोत्तम–वासुदेव–नारायण–जनार्दन–विष्णु–महेश्वर–महादेव–रुद्रादीनां ईश्वरवाचकत्वेन प्रयोगो विहितः । एतेषां देवानां व्यक्तित्वं वाऽचरणं रामायणे पौराणिकमस्ति, किन्तु तात्त्विकं रुपं वेदोपनिषदैः सम्मतं वर्तते । वाल्मीकिरामायणे ईश्वरवाचकशब्दाः यथा–

"लोककर्ता ब्रह्मा ।" "भूतकर्तृ ।""स्वम्भूर्भगवान् ।" "ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ।" ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।" "स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यः ।" "त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ।" "विष्णुमव्ययम् ।" "वासुदेवं सनातनम् ।" "स्थाणुं देवमचिन्त्यम् ।" "महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ।" आदयः शाश्वत–नित्य–अव्यय–अव्यक्तप्रभव–अक्षर–अचिन्त्य–अप्रमेयादिष्वर्थेषु प्रयुक्ताः ।

---

१. ब्रह्मसूत्र १–२

२. योगसूत्र १–२४

वाल्मीकिरामायणस्य उत्तरकाण्डे महर्षिणा निगदितम्–

"जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ।

आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥[१]"

अर्थात् सर्वशक्तिमान् तात्त्विकरुपे जगतः रचयिता तथा संहारकर्ता अस्ति । स अजन्मा, अव्यक्तरुपः, सम्पूर्णलोकानामाधारः, आराध्यः गरिमामयश्चाऽस्ति । नैतावदेव अपितु स अचिन्त्यः, अव्यक्तः, अनन्तरुपश्च सन् एकैवाऽस्ति । स अनादिस्तथा अनिर्देश्योऽस्ति । स देवानामपि देवस्तथा तत्त्वानां परमतत्त्वमस्ति ।

सत्यमेव परमतत्त्वम्

"सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।

सत्यमेवाक्षया वेदा सत्येनावाप्यते परम् ॥[२]

अर्थात् ब्रह्म सत्यस्वरुपमस्ति, तत् सत्यमेव धर्मवेदस्य आधारः स्वरुपञ्चास्ति । तेनैव सत्येन परमतत्त्वस्य प्राप्तिर्भवति । महर्षिवाल्मीकिना ब्रह्म–ईश्वरयोर्मध्ये नाऽन्तरं वा भेदः कृतः । कारणं वाल्मीकिः ब्रह्मवद् एव ईश्वरः सत्य–स्वरुपः प्रतिपादितः । यथा–

---

१. वाल्मीकिरामायण ७/६/१२

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१४/७

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥[१]"

उपनिषत्सु तत् परमज्योतिस्वरुपेणैव सर्वं ज्योतिर्मानस्तीत्यस्मिन् विषये गदितं यत् **"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"** इत्यस्यैव व्यञ्जना कृताऽस्ति । रामायणे रामस्य तात्त्विकं रुपं वर्णयन् कथितम् –

"सूर्यस्यापि भवेत् सुर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।

श्रियाः श्रीश्च भवेदग्रया कीर्त्याः कीर्तिः क्षमा–क्षमा ॥[२]"

अर्थात् स सूर्याणां सूर्यः, अग्नीनाम् अग्निः, समर्थानां समर्थः, सौन्दर्यानां परमसौन्दर्यम्, कीर्तीनां कीर्तिः, क्षमाणाञ्च क्षमारुपोऽस्ति ।

प्रकृतितत्त्वम्–मायातत्त्वम्

प्रकृतिशब्दः मूलतः साङ्ख्यदर्शनस्याऽस्ति, यत्र काराणविकृत्योः कार्यरूपेण प्रतिपादितमस्ति । प्रकृतिरियं जगतः मूलकारणम् । इयं प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका भवति । एतद्विपरितं साङ्ख्ये पुरुषः न तु कारणम् नैव कार्यम् । स असङ्गः, उदासीनः, अकर्ता च । रामायणे वाल्मीकिना प्रकृतिपुरुषयोः शाब्दिकव्यवहारः भवतुनाम साङ्ख्यानुमोदितत्वेभ्यः न कृतस्तथाऽपि निम्नोक्तश्लोकात् या ध्वनिः निर्गच्छति, सा अवश्यं साङ्ख्येन सह सख्यम् स्थापयति । यथा–

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१३

२. वाल्मीकिरामायणम् २/४४/१५

“एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ।[१]”

मायाप्रकृत्योरन्तरं वेदान्तसाङ्ख्याधारेण भिन्न–भिन्नरुपेण भवति, किन्तु उपनिषत्काले माया तथा प्रकृतिः एकत्वेनैव स्वीकृताऽस्ति । श्वेताश्वेतरोपनिषदानुसारं–

“मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं परमेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥[२]”

माया तथा प्रकृतिः मायावी तथा मायापतिः परमेश्वररुपोऽस्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवता कृष्णेन मायाप्रकृतिमेकीकृत्य एतदेवोक्तम्–

“अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥[३]”

वाल्मीकिरामायणे महर्षिणा परमतत्त्वेन सह मायायाः सम्बन्धस्तु गीतायाः प्राक् संस्थापितमस्ति । यथा–

“अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं स्वमायया साम्प्रतमागतं वा ।”

---

१. वा०रा० ४/१७/३०

२. श्वेता०४/१०

३. श्रीमद्भगवद्गीता;

रामायणे आत्मतत्त्वम्–जीवतत्त्वम्

वेदेषु आत्माशब्दः परमतत्त्वार्थेऽपि प्रयुक्तः । तद्वदेव उपनिषत्सु आत्मतत्त्वं परमात्मतत्त्वेन सह मेलयित्वा नैकेषु स्थानेषु प्रस्तुतमस्ति । बीजोऽयं अग्रेगत्वा जीवब्रह्मयोः स्वरुपे अद्वेतवेदान्ते पल्लवितः जातः ।

माण्डुक्योपनिषदि जीवस्य चतस्र अवस्था प्रतिपादिताऽस्ति । यथा–

जाग्रत्–स्वप्न–सुषुप्ति–तुरीयत्वेन । निष्कर्षोऽयं यत् आत्मा मनसा वाण्या च अगोचरे सन् अपि मनोवाण्याः आधारोऽस्ति ।

महर्षिवाल्मीकिना रामायणे आत्मतत्वपरमात्मतत्त्वयोर्भेदः न कृतः, कारणं ब्रह्मा–विष्णु–महेश्वराद्यवतारा एव सृष्टिस्थितिसंहारकर्तारश्च सन्ति । परमात्मा सर्वव्यापि विद्यते तथा जीवः नित्यः सन् अपि सीमितोऽस्ति । अत एव जीवो देहं त्यक्त्वा कर्मानुसारं फलभोगाय लोक–लोकान्तरं गच्छति । उकतञ्च रामायणे–

"देवलोकमितो गत्वा देहं त्यक्त्वा महीतले ।[१]"

रामस्य शब्देषु वाल्मीकिना स्पष्टीकृतम्–

"नात्मनः कामकारो हि पुरूषोऽयमनीश्वरः ।

इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥[२]"

१. वाल्मीकिरामायणम् ३/७/९

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०५/१५

अर्थात् जीवोऽयं ईश्वरवद् स्वतन्त्रः नाऽस्ति । अतः न कश्चन स्वेच्छया किमपि कर्तुमर्हति । कृतान्त(नियति) द्वारा जीवः इतस्ततः कर्षति ।

रामायणे प्राणतत्त्वम्

प्राणतत्त्वम् आत्मतत्त्वात् भिन्नं नास्ति । कारणं प्राणस्य शरीरात् निर्गमनमेव आत्मनः शरीरात् सम्बन्धविच्छेदः कथ्यते । वाल्मीकिरामायणे आदिकविना अयोध्याकाण्डे भणितम्–

"बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ।[१]"

तद्वदेव अरण्यकाण्डेऽपि लिखितम्–

"उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघवः ।[२]"

जटायुः रामं वदति यत् मम प्राणस्य गति मन्दताम् एति । इत्यादिभिः प्रयोगैः वाल्मीकिना प्राणतत्त्वस्य महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । वस्तुतः वायुः व्यपकतत्त्वमस्ति ।

उक्तञ्च चरकसंहितायाम् –

"वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।

वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥[३]

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१/१९

२. वाल्मीकिरामायनम् ३/६८/११

३. चरकसंहिता

इत्थं महाकविना दार्शनिककविवत् प्रकृति–परमात्मा–जीवात्माऽदीनां दार्शनिकतत्त्वानां स्वशैल्यां प्रस्तुतिरस्माकं पुरतः विहिताऽस्ति । शैल्यामस्यां वेदोपनिषदोः प्रभावोऽपि अवश्यमेव दृष्टिपथे आयाति ।

रामायणे सृष्टि–प्रलयतत्त्वम्

संसारेऽस्मिन् सृष्टिप्रलयादिविषयाः प्रारम्भतः कुतूहलप्रदाः । सृष्टेः विषयस्य आरम्भः ऋग्वेदात् प्रारभते । तत्र एकस्मिन् स्थले प्रश्नः क्रियते यत् तदा को वृक्षः, किं वनं च आसीत् येन द्यावापृथ्व्याः तक्षणमभवत् ?

"किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवामः केन च स्व प्रतिष्ठाः ।[१]"

प्रश्नस्यास्योत्तरे तैतिरीयब्राह्मणः गदति यत् ब्रह्म एव स वृक्षः, ब्रह्म एव तद् वनं येन द्यावापृथ्वी निर्मिता । यथा–

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्प्रत्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ।[२]"

उपनिषदाम् अयं तर्कः तत् तत्त्वमेव चरमसत्यं ज्ञातव्यं यत् येन समस्तवस्तूनामुत्पत्ति जाता स्यात् । यत् समस्तानाम् आधारः स्यात् । यस्मिन् समस्तानां लयः स्यात् ।

विषयेऽस्मिन् स्मृतिकाराणां पक्षोऽपि दृष्टव्यः । यथा मनुना प्रोक्तम्–

---

१. श्वेताश्वतरोपनिषद् १–१

२. तैतिरीयोपनिषद् ३–१

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥[१]"

अर्थात् विश्वमिदं महाप्रलयकाले अन्धकारयुक्तं, लक्षणैः रहितं, संकेतैरयोग्यं तथा तर्कस्वरुपाभ्याम् अज्ञेयञ्चासीत् । सर्वं निद्रावस्थायामैवासीत् ।

महर्षिवाल्मीकिना सृष्टिक्रमे (ब्रह्मोद्भवसन्दर्भे) अव्यक्त–आकाश–जलतत्त्वादीनाम् उद्धरणं कृतमस्ति ।

"प्रजापतिः पुरासृष्टा अपः सलिलसंभवः ।

तासां गोपायने सत्वानसृजत् पद्मसम्भवः ॥[२]"

सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता ।

ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयम्भूर्दैवतैः सह ॥[३]"

रामायणकारानुसारं प्रजापतिना जलराशेः रक्षणाय नैकप्रकारकजल–जन्तूनाम् उत्पत्तिः कृता । वाल्मीकिरपि ऋग्वेदस्य पद–पद्धतिमनुसृत्य लिखति–

" मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसःक्षत्रियास्तथा ।

ऊरूभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुताः ॥(रामा०२/१४/३०)

---

१. मनुस्मृति १–१–५

२. वाल्मीकिरामायणम् ७/४/९

३. वाल्मीकिरामायणम् २/११०/३

रामायणे मायाचमत्कारादितत्त्वानि

प्रकृत्याः सन्दर्भे ईश्वर–जीव–प्रकृत्यादीनां विवेचनावसरे मायाया अपि विचारो कृतोऽस्ति । अत्र मायायाः स्थूलरुपस्यैव संक्षेपेण विचारं कुर्मः यत् रामायणे वाल्मीकिना प्रतिपादितः अस्ति । औपनिषदिकि चर्चा अग्रे विधास्यते ।

रामायणे सत्यं पिहित्वा दिग्भ्रान्तकर्त्र्याः मायायाः बहूत्र प्रसंगाः सन्ति । यत्र प्रामुख्येन मारीचस्य कपटमयस्वर्णमृगरुपम् । राक्षसमारिचः यथार्थतत्त्वं वर्तते तथा स्वर्नमृगस्याकारः तस्य मायारुपम् अस्ति । इदं मायमयरुपमेव अन्तिमं सत्यम् अवबोधनत्वात् अस्य परिणामं सीतारामलक्ष्मणैरभुज्यत । उक्तञ्च–

"सा तं सम्प्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती ।

हेमरजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्याममुपशोभितम् ॥

प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी ।

भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चैव सायुधम् ॥[१]"

यदि सीतां बुद्धिरुपां स्वीकुर्मश्चेद् एतद् स्पष्टं भवति यत् यदा बुद्धिः सत्यस्य स्थाने सत्याभासम् अङ्गीकरोति तदा अनर्थस्य जन्मो भवति । कर्ता रामः यदा मायारुपमृगस्य पृष्ठे धावति तदा सिद्धिरुपात् सीतायाः वियुक्तो भवति । यद्यपि मनोरुपलक्ष्मणः मायाविषये शंकाशील आसीत् । उक्तञ्च तेन–

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ३/४३/१–२

"अस्य मायाविदो माया मृगरुपमिदं कृतम् ।

भानुमत् पुरुष व्याघ्र गन्धर्वपुर सन्निभम् ॥

मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघवः ।

जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥[१]"

इत्थं व्यावहारिकजीवने सत्यं पिहित्वा असत्यं सत्यरुपं प्रस्तूय प्रवञ्चनायाः यच्चक्रव्यूहनिर्माणं भवति, एतदेव मायायाः कार्यं वर्तते । सूक्ष्मबुद्धियुक्तस्तथा व्यवहारनिपुणविद्वान् एव मायारुपात् रक्षितुमर्हति । माया सत्याद् अधिककान्तियुक्ता भवति । अत एव परमसौन्दर्याद्यालंकारिकवर्णनेषु मायाया उपयोगो दृश्यते । यथा सीतायाः विषये कथितं यत् सा देवमाया निर्मिताऽस्ति । उक्तञ्च–

"देवमायेवनिर्मिता ।[२]"

मायाविषये राक्षसाः निपुणाधिक्येन चित्रिताः सन्ति । यथा–

"गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ।[३]"

राक्षसाः मायारुपधारणे अत्यन्त निपुणा आसन् । माया एव राक्षासानां महती शक्तिरासित् । मायायथार्थयोः द्वन्द्वप्रसंगानि रामायणे बहूत्र प्रकीर्तितानि सन्ति ।

१. वाल्मीकिरामायणम् ३/४३/७–८

२. वाल्मीकिरामायणम् १/१/२७

३. वाल्मीकिरामायणम् ३/४५/१७

रामायणे वेदोपनिषदोः प्रभावः –

वाल्मीकिरामायणस्य चिन्तनोपरि वेदानां व्यापकप्रभावः दृश्यते । वाल्मीकिदृष्ट्या वेदाः आदर्शमानाः । यथा–

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः ।[१]

वेदेषु परिनिष्ठितौ ।[२]

नाषडङ्गविदयास्ति ।[३]

वैदिकाध्ययने रताः ।[४]

ओंकारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ।[५]

ब्राह्मणानैगमास्तदा ।[६]

आचार्यस्तैत्तिरीयाणमभिरुपश्च वेदवित् ।[७]

ये चेमे कठकलापाः ।[८]

जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ।[९]

---

१. रामा.१/१/१४

२. रामा.१/५/२३

३. रामा.१/६/१५

४. रामा.१/१८/३५

५. रामा.१/६५/२३

६. रामा.१/७७/२३

७. रामा.२/३२/१५

८. रामा.२/३२/१८

९. रामा.२/७६/१८

नानृग्वेदविविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥[१]
कर्म कुर्वन्ति विधिवद् याजका वेदपारगाः ।
यथाविधिं यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥[२]

उक्तनिदर्शनेषु ऋक्यजुसामवेदानामुल्लेखोऽस्ति । एकस्मिन् स्थले अथर्ववेदस्य मन्त्रैः पुत्रेष्टियज्ञसम्पादनविधानमस्ति–

इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः॥(वा०रा०१/१५/२)

इत्थं स्पष्टमस्ति यत् महर्षिवाल्मीकेः कालावधि चतस्रो वैदिकसंहितानां प्रचलनमासीत् । वाल्मीकिरामायणे न केवलं यज्ञानां प्रचुरोल्लेखः प्राप्यते अपितु कुत्रचित् तु तस्य विधानमपि कृतमस्ति । रामायणे सामगायकानां कथनमस्ति ।

वेदः धर्मस्य मूलं तथा समस्तज्ञानयुक्तमस्ति एवं वाल्मीकिरामायणे सर्वत्र धर्मस्य प्रतिष्ठा विद्यते–

---

१. रामा.४/३/२८

२. रामा.१/१४/३

धर्मो हि लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।[१]

धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ।[२]

वेदेषु जीवनं उत्, उत्तरं, उत्तमं च प्रति अभिमुखं भूत्वा उत्तरोत्तरविकासाय अस्ति । रामायणेऽपि आदर्शपात्राणि साहसं, शक्तिं, विश्वासं च नीत्वा अग्रे सरन्ति । वेदस्य अन्तिमलक्ष्यं अमृतत्वं, आनन्त्यं वा निःश्रेयसं मन्यन्ते ।

डो.मंगलदेवशास्त्र्यनुसारं " **मनुष्यः स्व अज्ञानबहूलावस्थया स्वं विकासयन् पूर्णतां प्रति याति, सा पूर्णता स्वयम् अनन्ताऽस्ति, तदवदेव यथा ब्रह्माण्डमनन्तमस्ति । वाल्मीकिरामायणेऽपि निःश्रेयसकल्याणतत्त्वमस्ति ।**"[३] रामायणे एकत आदर्शनिबद्धोऽस्ति तर्हि अन्यतः तत् वीरकाव्यमपि वर्तते । आदर्श ओजोत्साहयोः प्रेरको भवति । वेदे प्रकृतेरात्मा परिज्ञाताऽस्ति । वेदेषु सूर्य–अग्नि–वायु–उषसादिदेवतारुपात्मकः प्रकृतिवैभवः दरीदृश्यते । रामायणे लोकादर्शः श्रीरामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह प्रकृत्याश्रये निवसन् स्वकर्तव्यान् व्यापादयति आदर्शानभिगृह्णाति स्वलक्ष्यान् प्राप्नोति च ।

वेदे 'ऋतः' 'सत्यस्य' च व्यापक मान्यताऽस्ति । अस्मिन् चराचरात्मकजगति प्रत्येकपदार्थे यो त्रिकालाबाधितसत्यरुपनियमो विद्यते तस्य मूले 'ऋत्' अस्ति । आधुनिकविज्ञानविद एनं **'चरमनियमः'(Supreme law)** उच्यन्ते ।

---

१. रामा.२/२१/४१

२. रामा.२/१०९/१२

३. डो. मंगलदेव शास्त्री 'भारतीय संस्कृति' पृष्ठ–१२१

वैदिका एनमेव **'ऋत्'(Esmological order)** वदन्ति । ऋत् तत्त्वस्य द्वितीयं रुपमस्ति सत्यम् । भूमेर्धारणं सत्यं करोति "सत्येनोत्तभिताभूमिः"।[१]

वाल्मीकिरामायणे 'ऋत्' इत्यस्य स्पष्टता न प्राप्यते किन्तु वेदविहित सत्यस्य महिमाऽक्षुण्णाऽस्ति । रामायणे आदर्शगुणगणनायां सत्यं सर्वोपरि राजते ।

श्रुतिवदेव रामायणेऽप्युक्तम्–

"सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः"[२]

अर्थात् लोकोऽयं सत्योपरि स्थितः । सत्यमेवेश्वरमुद्घोष्य तदाश्रितधर्मः प्रतिपादितः ।

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः" ।[३]

"वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत्"।[४]

वेदे पवित्रतायाः भावना पापाद्द्वेषस्य च भावो दरीदृश्यते ; तद्वदेव रामायणेऽपि आचार–विचारद्वारा निष्पापजीवनं प्रसंशितं वरीवर्ती । वेदस्य कथनमस्ति–

"परिमाग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भज"।[५]

---

१. ऋग्वेद् –१०/८५/१

२. वा०रा०२/१०९/१०

३. वा०रा०२/१०९/१३

४. वा०रा०२/१०९/१४

५. यजुर्वेद ४–२८

अर्थात् हे देव ! मां दुश्चरितेभ्यः परिरक्ष्य सुचरित्सु नियोजय ।

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचार समन्वितः ।

मानं न लभते सत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः॥[१]

अभिप्रायोऽयमस्ति यत् पापकर्मलिप्तो मर्यादाविहिनश्चजनः सत्सु मानं नाभिगृह्णाति। अतो वेदविहितजीवनवादस्य प्रतिबिम्बनं रामायणोपरि सुस्पष्टं प्रतीयते । उक्तकतिपयप्रसङ्गैर्प्रमाणितं भवति यत् रामायणस्य मौलिकविचारोपरि वेदस्य प्रभावो अपर्याप्तो विद्यते ।

❖ रामायणे यज्ञकर्म तथा तपः

यज्ञशब्दस्य 'यज्' धातुना निष्पद्यते । 'यज्' धातोरर्थोऽस्ति देवपूजासंगतिकरण–दानञ्च । देवोपमज्येष्ठश्रेष्ठजनानां सम्मानं यज्ञ उच्यते । समवय–शील–गुण–स्वभाववद्भिस्सह सङ्गतिस्तथा कनिष्ठेभ्यो दानमपि यज्ञ अभिधीयते । मान–मैत्री–दानादीनाम् इयं प्रक्रिया नितरां प्रचलति । इत्थं महत्कर्म एव यज्ञः कथ्यते यत् शतपथब्राह्मणेऽपि कथितम्–

"यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म"[२]

वाल्मीकिरामायणे अश्वमेघयज्ञस्य नैकोल्लेखो दृश्यते । अशवमेघात् अतिरिक्तदर्श–पौर्णमास[३]–राजसूय–पौण्डरिक–वाजपेया[१]दियज्ञानां प्रसङ्गचर्चाऽस्ति।

---

१. वा०रा०२/१०९/३

२. शतपथब्राह्मण १/७/४५

३. वा०रा० १/५३/२४

एषु अश्वमेघस्य विशदवर्णनं प्राप्यते । कविना अश्वमेघस्योत्तरकाले क्रियमाणानां यज्ञानां नामानि संसूचितानि ते यथा- ज्योतिष्टोम-आयुष्टोम-अभिजित्-विश्वजित्-आप्तोर्याम-बहुसुवर्णक-राजसूय-गोमेध-वैष्णवश्च ।

यज्ञविधिस्थानकालानि-

वाल्मीकिना यज्ञस्य सम्पादने निर्दोषविधि-विधानस्य महत्त्वम् अङ्गीकृतमस्ति यथा- **"यदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा"**।[२], **"यथाकल्पं यथाविधि"**।[३], **"ऋत्विग्भिरुपसन्दिष्टो यथावत् क्रतुराप्यताम्"**।[४]

प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः।
चक्रुश्च विधिवत् सर्वमधिकं कर्मशास्त्रतः ॥[५]

"मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञौसो सम्प्रवर्तते"।[६] ,
"यज्ञनिवर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि"।[७],

---

१. वा०रा० ६/१२८/९४

२.वा०रा० १/०८/०९

३. वा०रा० १/८/१६

४. वा०रा० १/०८/२२

५. वा०रा० १/१४/४

६. वा०रा० १/३०/१०

७. वा०रा० १/४१/२६

उपाध्याय स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् ।
हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥[१]

"तथा यज्ञभूमौ च विधिवत् पावक जुहुवेन्द्रजित्"।[२] इत्यादिप्रमाणानि सन्ति । महाकविना धारणेयं स्पष्टीकृता यत् विधिहीनयज्ञस्य निष्पादको शीघ्रं विनश्यति –
"विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति"।[३]

प्रधानतया ऋत्वनुकूलयज्ञसम्पादनाय व्यवस्थाऽस्ति । ऋतुष्वेव यज्ञकरणेन यज्ञकर्तुः संज्ञा ऋत्विज् भवति । तास्वपि वसन्तऋतुर्महत्त्वम् असामान्यमस्ति । वाल्मीकिना अश्वमेघयज्ञाय वसन्तकालस्य चर्चा कृताऽस्ति–**"वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत्"।**[४] वसन्तस्यागमने संवत्सरं पूर्णतां याति, अतः तस्मिन् काले विहितयज्ञो विशेषपुण्यप्रदो भवति–

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।
प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥[५]

१. वा०रा० २/२५/२९

२. वा०रा० ६/८०/५

३. वा०रा० १/०८/१८

४. वा०रा० १/१२/१

५. वा०रा० १/१३/१

यज्ञसाधनायै नदीतटः श्रेष्ठः मन्यन्ते तथैव श्रेष्ठस्थलानि तानि भणितानि यत्र प्राकृतिकता–उर्वरता–जीवजन्तुनिर्बाधता च स्यात् । प्रसङ्गेऽस्मिन् मनुस्मृत्यनुसारम्–

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो याज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतं परः ॥[१]

अर्थात् सैव यज्ञोचितभूमिर्यत्र कृष्णसारमृगो निःशङ्केण विचरेत् । दशरथेनाऽपि यज्ञाय सरयुनद्या उत्तरतटे यज्ञभूमिसज्जता निर्दिष्टा–

"सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्"[२]

इत्थं समुचितस्थानस्य मुहूर्तस्य च यज्ञे विशेषमहत्त्वं भवति । उक्तञ्च–

"नात्येति कालो यज्ञस्य"[३]

राजादशरथः राजसूयाश्वमेघयज्ञयो कर्ता प्रोक्तः–

"राजसूयाश्वमेघानामाहर्ता धर्मनिश्चितः"[४]

राज्ञः प्रधानं याज्ञिककर्म राजसूय एवाऽस्ति । यद्यपि सन्तत्यर्थं अश्वमेघयज्ञोल्लेखो वाल्मीकिना नैकेषु स्थलेषु कृतः तथापि रामायणे अश्वमेघमतिरिच्य पुत्रेष्टियज्ञस्याऽपि विधानमस्ति "इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात्"(वा०१/१५/२)

---

१. मनु. २–२३

२. वा०रा० १/१२/१६

३. वा०रा०१/१९/१८

४. वा०रा० २/१००/८

किं बहूना रामायणे यज्ञसम्बन्धि अनल्पा चर्चाऽस्ति । यथा – यज्ञाग्नि–यज्ञाचार्य–यज्ञसामग्री–यज्ञफल–दानदक्षिणाऽदीनां कविना सविशेषव्यवस्था निर्दिष्टाऽस्ति । वेदसहितयज्ञमण्डपाय आदिकविना यज्ञायतन–यज्ञवाट[१]–यज्ञोपसदन[२]–अग्न्यागार[३]–यज्ञनिवेशन–अग्निशरण[४]–यज्ञभूम्यादिशब्दाः व्यवहृताः । । स्वयमादिकविरङ्गीकरोति यत् यज्ञक्रियायां काचित् त्रुटिर्वा किञ्चिच्छिद्रमनर्थकारणं भवितुमर्हति । उक्तञ्च –

"यज्ञश्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषां शिवाय नः" ।[५]

कवेः यज्ञनिष्ठता वेदस्य तन्महत्त्वपूर्णतथ्येन सह सम्बन्धिता यत्र लिखितम्–

"यज्ञो विश्वस्य भुवनस्य नाभिः"[६]

सम्पूर्णब्रह्माण्डस्य नाभिस्थानं यज्ञोऽस्ति । वाल्मीकिना यज्ञस्य विविधभावाः प्रकटीकृताः । सविधि–विधानछिद्रहीनयज्ञस्य पक्षधरवाल्मीकेः प्रतिनिधिस्वरस्तु वैदिकः एव । एकत्र आदिकविना प्रोक्तम् –

"यज्ञभूमौ च विधिवत् पावकं जुहुवेन्द्रजित्"[७]

---

१. वा०रा० १/५०/१

२. वा०रा० १/५०/१५

३. वा०रा० २/३२/२

४. वा०रा० ३/१/४

५. वा०रा० १/३९/१०

६. अथर्ववेद ९/१०/१४

७. वा०रा० ६/८०/५

अर्थात् यज्ञभूमौ इन्द्रजितमेघनादौ सविधि अजुहूताम्, तदा इत्थं प्रतीयते यत् ऋषिराक्षसयोर्मध्ये केवललक्ष्यभेदो एव भवति कारणं ऋषि–मुनि–राज्ञैः क्रियमाण यज्ञो उत्कर्ष–स्वर्ग–सुख–शान्ति–सन्तत्यादीनां कृते भवति स्म, किन्तु राक्षसैः क्रियमाणः यज्ञो परोत्पीडनाय स्वार्थाय च भवति स्म ।

❖ रामायणे तपः

सामान्यतया धर्मादिजीवनमूल्यानि संरक्षणाय स्थूललिप्साभ्यः सूक्ष्मविकारेभ्यश्च मनः संरक्ष्य तदुत्तरोत्तरं सत्वोन्मुखीकर्तुं प्रयासो हि साधना वा तपः कथ्यते । अनया साधनया आत्मेन्द्रियमनसः शोधनं भवति । व्रतनियमपरिपालनाचरणेन चित्तशुद्धिः विषयनिवृत्तिश्च सम्भवति । ऋग्वेदे ऋतं सत्यञ्च तपसोद्भूतं प्रकीर्तितमस्ति – **"ऋतं च सत्यं चाभिद्धात्तपसोऽध्यजायत"**।[१] तपसैव कृतित्वमायाति । ब्राह्मणग्रन्थानुसारं सृष्टिरुत्पत्तेः पूर्वं प्रजापतिरपि तपञ्चकार –**"स तपोऽतप्यत"** । तपसैव ब्रह्मज्ञानं साक्षात्कारश्च शक्यते इति उपनिषदां मतम् –**"तपसा ब्रह्म विजिज्ञास्व"**।[२] अकर्तव्या तापसः निन्देति छान्दोग्योपनिषद्युपदेशः–**"तपन्तं न निन्देत्"**।[३] किञ्च तपसाधना हि सा सात्विकिरग्निः यया जीवनस्वर्णं उज्ज्वलयति । जीवनस्य रुपमिदं मृत्युजयी भवति, यत् लक्ष्यीकृत्य उक्तञ्च– **"ब्रह्मचर्येण तपसा देवाः**

---

१. ऋक. १०–१९०–१

२. तैत्तिरीय. ३/२

३. छान्दोग्य २/१४/२

मृत्युमुपाघ्नत" ।[१] हिन्दूधर्मकोशानुसारमुप-भोग्यवस्तूनि परित्यज्य मनोदेहस्य च सुदृढ-सन्तुलित-समाधि-स्थिरतैव तप उच्यते । अनेनैव शक्तिरुद्दीप्ता भवति । तपसो विशुद्धशक्त्या एव मनुष्य असाधारणकार्येऽपि समर्थो भवति । किञ्च योगस्य व्यापकरूपं तपो वर्तते । रामायणस्य कथाप्रारम्भः एव तपस्वाध्यायनिरतनारदेन सह वाल्मीकेः प्रश्नेन भवति-

तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।

नारदं परिपपृच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥[२]

रामायणे अनेके तपस्स्थिताः परायणाश्च साधकाः वर्तन्ते -" **ये चेमे तपसि स्थिताः**"।[३] "**तपश्च परायणम्**"।[४] रामायणे महर्षिकश्यपादारभ्य राक्षसराजरावणपर्यन्तं तपस्वीनाम् एका परम्परा लोक्यते । अत्र उल्लेखनीयमस्ति यत् राक्षसे सत्यपि रावणकुम्भकर्णादीनां तपोविधानम् असात्विकन्नास्ति । तेऽपि अन्यतपस्विभिस्समानमेव उग्रतपस आदर्शं प्रस्तुवन्ति । ऋषिराक्षयोर्मध्ये तत्रान्तरमुत्पद्यते यत्र तपयज्ञयोः फलोपयोगो करणीयो भवति, वस्तुतस्तपसा आत्मज्योतिः प्रस्फुट्य तपस्विनः प्रभां मण्डयति-"**तपसा द्योतितप्रभः**"।[५]

---

१. हिन्दू धर्मकोश, पृष्ठ-२९४

२. वा०रा० १/१/१

३. वा०रा० १/१९/१५

४. वा०रा० १/२१/१०

५. वा०रा० १/५१/२

शापग्रस्ता अहल्या तपोबलेन स्वकायाकल्पं करोति । रामायणे परम्–महान्–उग्र–अव्यय–अक्षिणतपसां नैकान्योदाहरणानि सन्ति –" **यथा घोरे तपसि तिष्ठतः**"।[१] "**येन तप्तं महत्तपः**"।[२] "**तप उग्रं दुराधर्षं तेपे**"।[३] "**तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम्**"।[४] "**भूयस्तेपे महत्तपः**"।[५] "**तपसोग्रेण तोषितः**"।[६] "**तपस्तेपे सुदारुणम्**"।[७] "**तपः परमदुष्करम्**"।[८] इत्यादिनिदर्शनानि सन्ति ।

"तपसः प्रकाराणि"

वाल्मीकिः प्रमुखतया पञ्चप्रकारकाणि तपांसि प्रोवाच । रामायणे भगीरथ–कश्यप–विश्वामित्र–रावण–कुम्भकर्ण–विभीषणादीन् उग्रतापसाः प्रोक्ताः । किञ्च "**ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः**"।[९] जितेन्द्रियो भगिरथस्तु भगिरथस्तु पञ्चतपे लीनः । शप्ता निराहारा वातभक्षा भस्मशायिनी चाऽहल्या तपोमग्ना तिष्ठति–"**वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी**"।[१०]

---

१. वा०रा० १/४२/१३

२. वा०रा० १/५७/२

३. वा०रा० १/६१/४

४. वा०रा० १/६२/६

५. वा०रा० १/६३/३

६. वा०रा० १/६३/१८

७. वा०रा० १/६५/१

८. वा०रा० १/६५/२

९. वा०रा० १/४२/१३

१०. वा०रा० १/४८/३०

वस्तुतः पञ्चप्रकारकतपसोऽभिप्रायोऽस्ति यत् ग्रीष्मकाले चतुर्दिक्षु अग्निं प्रज्वाल्य पञ्चम्यां सूर्याग्नौ उपविश्य निश्चलभावेन तपस्याऽचरणम् । कुम्भकर्णस्य तपप्रसङ्गे वाल्मीकिना निरुपितम्–**"ततापं ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः"।**[१] स्वोग्रतपस्यास्थो वायुनिर्भरो विश्वामित्रो पञ्चाग्नितपश्चरति –

"ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् ।

धर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकारसंश्रयः ॥"[२]

तपः कदापि निष्फलं न भवति, अस्य ज्वलन्तोदाहरणं विश्वामित्र अस्ति । रामायणे तपसः प्रभावस्य फलस्य च बहून्युदाहरणानि मिलन्ति । सिद्धाः तपसा स्वर्गविमानं अप्राप्नुवन्–**"विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि"।**[३] अखण्डतपसैव महर्षिकश्यपः पुरुषोत्तमं साक्षात्करोति–**"तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम्"।**(वा०रा०१/२९/१३)

तपसि व्यक्तित्वनिर्माणस्य महती क्षमता भवति । उक्तञ्च–**"भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थे तपोबलात्"।**[४] तपसैव माण्डकर्णिमुनिना पञ्चाप्सरनामकं सरोवरं निर्ममे । किञ्च अभिष्टपदार्थाः मनः समाधानपराक्रमार्जिताश्च भवन्ति । तपसि धारणरक्षणयोः विशिष्टशक्तिर्भवति ।**"तपसाधारयेल्लोकान्"।**[५]

---

१. वा०रा० ७/१०/३

२. वा०रा० १/६३/२३

३. वा०रा० १/५/१९

४. वा०रा० ५/४६/८

५. वा०रा० ५/४८/४

"तपसाचाभिरक्षितः"।[१] रामायणस्य अध्ययनेन अनुशीलनेन चेदं स्पष्टमस्ति यत् सामान्यधरातलात् उदात्तविभूतिमयभूमिं प्राप्तुं मनोवाक्कर्मसम्बन्धिततपो हि एकमात्रं सफलसाधनमस्ति ।

❖ रामायणे वर्णितो देववादः

आरम्भादेव देववादस्स्वीकृतोऽस्ति समाजेन । मूलतः देववादः मनुष्याणाम् आदर्शवादस्य हि नामान्तरं वा रुपान्तरं विद्यते । कालदेशभेदाभ्यां संस्कृत्यादर्शरुपदेवतानां विषये "रश्मिमाला"याम् उक्तमस्ति–

"कालभेदेन भिन्नानां देशभेदेन वा पुनः।

देवतानामयं भेदो मन्यते भावमूलकः ॥

संस्कृतेस्तारतम्यं य आदर्शा दर्शयन्ति नः ।

त एव देवतारुपा दृश्यन्ते भावमूलकाः ॥[२]

स्वस्मात् बलशालीनां सामर्थ्यशालीनां च सम्मुखं पराजयस्वीकरणं मनुष्याणां साहजिकगुणो वर्तते । मनुष्यैः स्वज्ञानोन्मेषकाले एव बल–वैभवशालिन्यः प्राकृतिकशक्तय अवलोकिता ; तथा ताभ्यः दिव्यता च स्वीकृता । मनुष्यैः पूर्वं प्राकृतिकघटनानामवलोकनं, तथा च प्रकृतेर्महत्तत्त्वानां भूमिकाविषये विस्मयेन चिन्तनमारब्धम् । किञ्च मनुष्यैः समर्थ–निर्मल–आदर्शतत्त्वानां व्यक्तित्वानां च पूजनार्चनं प्रारब्धम् । अग्नि–वायु–सूर्यादीन् देवाऽसने प्रतिष्ठिताः ।

---

१. वा०रा० ५/४८/४

२. रश्मिमाला २८/३/४

२.४. "रामायणे वर्णितधर्मतत्त्वम्"

भगवान् प्राचेतसो वैदिकधर्मस्य श्रेयसाधनत्वं, वेदानाम् अखण्डितं प्रामाण्यं च लोकम् अवगमयितुमेव श्रीमद्रामायणमहाकाव्यं रचयामास । वेदानाम् अखण्डितप्रामाण्यस्य हेतुमपि स सत्यमेव निर्दिष्टवान् । महर्षिवाल्मीकिः रामायणे सर्वत्र सत्य-धर्मयोः महिमानम् अगासीत् ।

साधरणतया जना विचारयन्ति यत् धर्मपालने सत्यस्य तथा सत्यपालने न धर्मस्य प्रामुख्यम् । अत एव स्वे-स्वे निष्ठावन्तो जना अपि असत्यभाषणे संकोचं न अनुभवन्ति । तद्वदेव सत्यनिष्ठजनाः सत्यपालने न धर्मस्य उल्लङ्घनेऽपि संकोचं कुर्वन्ति । इदं तावत्सत्यधर्मयोस्तेषां यथावदनवगममेव । तथ्यमिदं भगवान् वाल्मीकिः सर्वत्र घोषितवान् । श्रीरामद्वारा जाबालिमतखण्डनावसरे रामायणाकविरिदं तथ्यं प्रस्तौति -

"सत्याश्रितधर्मः"

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मस्सदाश्रितः ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥
दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानिच तपांसि च ।
वेदास्सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी च लोकेऽस्मिन् परं गच्छतिचाक्षयम् ॥[१]"

---

१. वाल्मीकिरामायणम् सर्ग-१०९

इदमनेन स्पष्टं भवति यत् वेदोक्तो धर्मो यो दान–याग–होम–तपादिरुपः स सत्यपालनेन सार्थको भवति । वेदस्य धर्मे यद् अखण्डितं प्रामाण्यं तदपि सत्यमूलकमेव । सृष्टि–स्थिति–लयकारक ईश्वरोऽपि सत्यस्वरुप एव । धर्मोऽपि सदा सत्याऽश्रितो भवति । असत्यमूलको धर्माभास एव, न तु धर्मः । धर्मस्याधारभूतत्वेन ईश्वररुपत्वेन च सत्यस्याऽयं महिमा वेदप्रतिपादितः । सत्यस्य विषये न मतभेदो दृश्यते । ऋषय एव न, अपितु स्वर्गाधिष्ठिताः देवा अपि सत्यस्य महिमानं निर्द्वन्द्वं स्वीकृतवन्तः । सत्यस्य सत्यमूलकधर्मस्य सेवनेन मनुष्यो यदक्षरं परतत्त्वं प्राप्नोति तेन सह सायुज्यं यातीति वैदिकमतम् ।

सत्यस्य व्रतमिदं न केवलं व्यक्तिगतजीवने एवाऽपितु सामाजिके पारिवारिके च जीवने राजनीत्यामापि परिपाल्यं भवति । अत एव भगवान् श्रीरामो भणति । यथा–

“सत्यमेवानृशंसंच राजवृत्तं सनातन ।

तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥[१]”

श्रीरामः राज्यशासने सत्यस्य उपेक्षया जायमानम् अनर्थं च निर्दिशन् वदति–

“कामवृत्तोन्वयं लोकः कृत्स्नस्समुपवर्तते ।

यद्वृतास्सन्ति राजानस्तद्वृत्तास्सन्ति हि प्रजाः ॥[२]”

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/१०

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/९

वेदाः मानवजीवनस्य परमं प्रयोजनं सत्योपलब्धिमेव निर्दिशन्ति । ज्ञान-विज्ञानयोः मुख्यं प्रयोजनमपि सत्योपलब्धिरेव ।

सृष्ट्यारम्भात् समस्तविश्वेस्मिन् सत्योपलब्ध्यर्थमेव मानवोऽन्विष्यन्नुपगतः । न केवलम् आध्यात्मिकशास्त्राणामेवाऽयं प्रयत्नः, किन्तु भौतिकशास्त्राणामपि । इदं सत्यव्रतं मानवस्त्रिकरणैर्यदा पालयितुं शक्नोति तदा अस्मिल्लोके परलोके च कृतकृत्यो भवति । सत्यस्य पालनेन धर्माचरणेन च जगति सुख-शान्ती प्रतिष्ठिते भवतः । सत्य-धर्मयोः पालनेन मनुष्यस्स्वं चित्तं निर्मलं कर्तुं शक्नोति । अत एव रामायणमिदं स्पष्टम् उद्घोषयति यत्-

"सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥[१]"

(सत्य-धर्मयोः पालनेन मृत्युकृतं भयम् अपरारयितुं शकयते ।)

मानवसमाजस्य सुस्थितये धर्मपालनमनिवार्यम् । यत्र जनाः स्व-स्व धर्मं न पालयन्ति, स, समाजः शाश्वतं विनाशं प्राप्नोति । अत एव धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठादायक इति वेदोपदिष्टः । लोके जन्मप्राप्तेन सर्वेणापि मनुष्येण विविधा धर्माः पालनीया भवन्ति । स यस्मिन् परिवारे संजातस्तस्य परिवारस्य विषये, यस्मिन्देशे समुत्पन्नस्तस्य विषये, येतु जना स्तस्मिन्निर्भरा स्तेषां विषये, येन शासनेन तस्य लोके सुस्थितिः कल्पिता, तस्य राज्यशासनस्य [सर्वकारस्य] विषये च, सर्वेणापि मनुष्येण, स्व-स्वधर्मः सत्यनिष्ठया पालनीयो भवति । यदि कोपि स्वस्य विषये नियतानां कर्तव्यानां पालनविषये छलमथवाऽलसतां करोति, तदा समाजस्याथवा

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/४६/३४

परिवारस्य नोचेद्देशस्यैव तस्य कारणान्महति हानिर्भवति । अत एव रामेण सर्वेणापि मनुष्येण स्वपरिवारस्य, देशस्य, समाजस्य च विषये, यानि–यानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेण प्रतिपादितानि, तेषां पालनविषये, जागरुकेण, निष्ठावता च भवितव्यमिति मुक्तस्वरेण उद्घोषितम् ।

यदा स्वमाता कौसल्या, वनाय प्रवजितं रामं, वृध्दं, पतिं परित्यज्याऽनुगन्तुमिच्छति, तदा, स महात्मा, तस्यै, पुत्रगार्धिन्यै देव्यै दशरथस्य पुत्रत्वेन स्वधर्मं, पत्नीत्वेन च तस्याः स्वं धर्मं ज्ञापयन् वदति –

"शोकस्संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ।

वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥

"त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।

पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥[१]

"शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।

एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ॥

"भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।

स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥[२]

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२१/४८–४९

२. वाल्मीकिरामायणम् २/२४/१२

"पुत्रधर्मः"

'नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।

प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥

"नाऽहं धर्ममपूर्वं तं प्रतिकूलं प्रवर्तये ।

पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥[१]

"शिष्यधर्मः"

गुरोर्विषये शिष्येण तदाज्ञापालानरुप अयं धर्मः यथाऽवश्यं पालनीयः तं ताटकावधम् आज्ञापयतो विश्वामित्रास्य पुरतो ज्ञापयन् वदति : –

"सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।

करिष्यामि न संदेहस्ताटकवधमुत्तमम् ॥

"गोब्राह्मण हितार्थाय देशस्य च हिताय च ।

तव चैवाऽप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥[२]

अत्र ध्यातव्यं यद् भगवान् रामस्तटकावधं न केवलं गुरुशासनरुपमेव मत्त्वाऽकरोत्, परंतु तस्मिन् वधे गोब्राह्मणहितं देशस्य च हितम् अपि अपश्यत् ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२१/३०–३१

२. वाल्मीकिरामायणम् १/२६/४–५

उपरोक्तश्लोकं गो–ब्राह्मणहितकरणे, देशस्य च हितकरणे च क्षत्रियेण निरन्तरं यत्नवता भवितव्यमिति च सूचयति ।

"भ्रातृधर्मः पुत्रधर्मश्च"

सेनया सह चित्रकूटं रामं नेतुम् आगच्छन्तं भरतं दृष्ट्वा तस्मिन् किल्बिषं विशङ्क्य तं सपरिवारं जिघांसन्तं लक्ष्मणं वारयता रामेण भ्रातृणां पितुश्च विषये सर्वेणापि जनेन कथं वर्तितव्यमिति विषयं निरूपयता उक्तं यथा : -

" पितुस्सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥
"यद् द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाऽहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्षान्विषकृतानिव ॥
" धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥
" यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ।
भवेन्मम सुख किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥
"कथंनु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
भ्रातावा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥
"यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥[१]

---

१ . वाल्मीकिरामायणम् (२/९७/३–६ ; ८–१६=१७)

नूनमनेन भ्रातृणां मध्ये यः पारस्परिको विश्वासः, पारस्परिकं च सौभ्रात्रमपेक्षितं तत्तु साधु निरुपितम् । अपरश्चायं विशेषोऽत्रोपलक्षितः यत् धर्मस्य पुरतो राज्यस्याऽथवा संपदो न किमपि महत्वमिति । अमुमेव विषयं प्रकटयन् भगवान् श्रीराम अस्मिन्नेव संदर्भे वदति ।

"नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।

नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥[१]"

"पतिधर्मः"

पत्युः पत्न्या विषये यो धर्मोऽनुसरणीयस्तं निरूपयन् देव्यै सीतायै श्रीरामः कथयति : –

" यत्सृष्टाऽसि मया सार्ध्दं वनवासाय मैथिलि ।

न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥

धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।

तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यं सुवर्चला ॥

न खल्वहं न गच्छेयं वन जनकनंदिनि ।

वचनं तन्नयति मां पितुस्सत्योपबृंहितं ॥[२]"

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/९७/७

२. वाल्मीकिरामायणम् २/३०/२९–३१

प्रजानां विषये रामस्य य आदरो गौरवं च तन्निरुपयन् महर्षिवाल्मीकिः लिखति : –

“प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ।
बहुश्रुतानां वृध्दानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥
स ग्रामात्पुनरागत्य कुंजरेण रथेन वा ।
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्य शिष्यगणेषु च ।
निखिलेनाऽनुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥
“व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥
“प्रजापालन संयुक्तो न रागोपहितेंद्रियः ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषः भोक्तुं किन्तु महीमिमाम् ॥[१]”

“पारिवारिकधर्मः”

पारिवारिके धर्मे यथा माता– पित्रोरनुशासनस्य पालनमावश्यकम्, यथाच तद्भक्तिस्सर्वेषां पारिवारिकाणां जनानां विहिता, तथैव सामाजिके धर्मे गुरु, वृद्धादीनामादरः तेषु भक्तिश्च कर्तव्या भवति । यत्र समाजे गुरुषु वृद्धेषु च आदरः न भवति, स समाजो विकासं कर्तुं न प्रभवति । इदमेव तथ्यं प्रकटयञ्छीरामः कथयति : –

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२

"अस्याधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराद्धूयते ।

स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥

"यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।

नाऽन्यदस्ति शुभापांगे तेनेदमभिराद्ध्यते ॥[१]

स्व-स्वधर्मपालनविषये सर्वेणापि जनेन जगरूकेण भवितव्यम् । स्वयं प्रमादतोऽपि, नाऽधर्म मनो निदध्यात् । अधर्मस्य वृध्दिमपि नोपेक्षेत । यदि जना अधर्मस्योपेक्षां कुर्युस्तर्हि, सोऽधर्मरूपो विषस्समाजरूपं शरीरमेव प्रसृत्या चिराऽदेव तद्विनाशयेत् । अत एव, रामो, वनगोचरस्सन्नपि ऋषीनकारणं हिसतां राक्षसानां वधं प्रतिजानन् कथयति :

"तपस्विनो रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ।

पश्यन्तु वीर्यमृषयस्सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥[२]

"क्षात्रधर्मः"

ऋषिणां रक्षणाय रामो महताऽन्देन, स्वप्राणपरित्यागं कर्तुमपि निरंतरं संन्नध्दो वर्नतेस्म । यथा स महात्मा ऋषिणां पालानार्थं समर्पितजीवितस्तथा आर्तानामभयदानेऽपि । अत एव साधूनामुपकारज्ञस्तथाऽऽर्तानां संश्रयश्चऽभिहितः ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/३०/३३-३४

२. वाल्मीकिरामायणम् ३/६/२५

नूनमिदं शरणागतत्राणरूपं कार्यं भारतीयानामौदार्यस्य भूतदयायाश्च निदर्शनं करोति । विशिष्य भारतीयाः क्षत्रियास्स्वप्राणान् एवं संपदः,स्वं राज्यं किं बहुना स्वंजीवनमेव प्रत्यर्प्य शरणागतत्राणं कृतवन्तः । भगवाञ्छ्रीरामश्शरणागतानाम् अभयदानरूपं कार्यं स्वसनातनं व्रतमेव मन्यते स्म ।

अत एव विभीषणस्याऽभयदानसंदर्भे स महात्मा स्वमिदं महत्तरं व्रतं सुग्रीवस्य प्रतिबोधयन् कथयति : –

"बध्दाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतं ।

न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ।

अरिः प्राणान्यपरित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥

एष दोषो महानत्र प्रपन्नान्नामरक्षणे ।

अस्वर्ग्यं चाऽयशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥[१]"

एवं साधारणतः शरणागतरक्षणरूपधर्मस्य परिपालनाऽऽवश्यकता, तस्याऽपालनेन प्रत्यवायं चोद्भाव्य अस्मिन् विषये स्वस्य निर्णयं प्रकटयञ्छ्रीरामो कथयति –

---

१. वाल्मीकिरामायणम् (६/१८/२७–२८–३१)

"सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्यतेद् व्रतं मम ॥

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याऽभयं मया ।

विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणस्स्वयम् ॥[१]"

"शील–चारित्र्योः महिमा"

एतावत्पर्यंतं मया सामाजिकस्य पारिवारिकस्य च धर्मस्य तत्त्वं तथा मर्यादायाश्च पालनावश्यकता संक्षेपेण निरूपिता । इदानीं व्यक्तिगतधर्मस्य तत्त्वं तथा पालनावश्यकतामपि संक्षेपेण निरूपयिष्यामि । अस्मिन् संदर्भेऽस्माभिरिदं न विस्मर्तव्यं यत् यावन्मनुष्यो न सत्यनिष्ठो भवति, तावद् धर्मस्य पालने समर्थो न भवति । धर्मस्य पालने यथा सत्यनिष्ठाऽपेक्षिता तथा शील–चरित्रयो निर्माणमप्यावश्यकं भवति । यः शीलविहीनो दुश्चारित्रश्च भवति स धर्मं यथावत् पालयितुं समर्थो न भवति । शील–चारित्रविहीनसमाजो अस्मिन् लोके चिरप्रतिष्ठां न गच्छति । तस्य प्रत्यक्षमुदाहरणं राक्षससमाज एव । रामायणेऽत एव सर्वत्र शीलचारित्रयोरावश्यक्ताया उद्घोषः कृतः । यदा कोपि मनुष्यः शील–चारित्रसंपन्नो भवति तदा सर्वेपि सद्गुणाः स्वत एव तस्मिन्नवसरं प्राप्य निवासं कुर्वन्ति । शील–चारित्रविहीनजनस्य सर्वेपि सद्गुणास्तप्तवालुकासु जलबिन्दुसदृशं क्रमशो विनष्टा भवन्ति । महर्षीणामादरस्य गौरवस्य च हेतुस्तेषां शीलचारित्र संपन्नत्वमेवासीत् ।

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/१८/३३–३४

यतस्ते – शील–चारित्रसंपन्ना अत एव धार्मिकाश्च बभूवुः । सिद्धन्तोऽयं सर्वत्राऽव्यभिचरितो दृष्टः । सीतारामौ द्वावपि स्व–स्वशीलचारित्रयो रक्षण विषये सततं जागरूकावास्तामत एव, तावुभौ स्व–स्वधर्ममपि दृढनिष्ठया पालयितुं शक्तवन्तौ ।

एतदर्थं सीता–रामयोरुभयोः शील–चारित्रयोर्गानं आदिकविना सर्वत्र मुक्तकण्ठेन कृतम् । मारीचो रावणाय **रामस्य गुणान्** वर्णयन् गदति । यथा –

" नच पित्रा परित्यक्तो नाऽमर्यादः कथंचन ।
न लुब्धो न च दुःशीलो नचक्षत्रियपांसनः ॥
नच धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानंदवर्धनः ।
नच तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥
न रामः कर्कशस्तात नाऽविद्वान्नाऽजितेंद्रियः ।
अनृतं दुःश्रुतंचैव न रामे वक्तुमर्हसि ॥
रामो विग्रहवान्धर्मस्साधुस्सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥[१]"

रामदूतहनूमाञ्छ्रीरामस्य गुणान् निरूपयन् देव्यै सीतायै भणति : –

" रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥[२]

---

१. वाल्मीकिरामायणम् (३/३७/८–९१२–१३)

२. वाल्मीकिरामायणम् ५/३५/१०

देव्याः सीतायाः शीलम् अभिनन्दयन् वदति : –

"इमान्तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ॥[1]"

श्रीरामः शील–चारित्रविष्यकं स्वं मतमुद्घाटयन् जाबालिमिदं कथयति । यथा–

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचार समन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदिवाऽशुचिम् ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्य विलक्षणः ।
बहूमन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥[2]

यः शीलचारित्रसंपन्नो भवति स एव, सत्यव्रतं तत्प्रतिष्ठितं सर्वविधं धर्मं च यथावत्पालयितुं शक्नोति । यः शील–चारित्रविरहितः स स्वमात्मानं लोकं च वंचयित्वा स्वमात्मानं देशं च यातयति । अत्र विषयेऽस्मिन् भारतदेशस्य भूतपूर्वराष्ट्रतेः स्व. सर्वपल्लिराधाकृष्णपंडितस्य शील–चारित्रयोः निर्माणावश्यकतासम्बन्धिविचारान् प्रस्तौमि **–"उत्तमं चारित्रमेव देशस्य भाग्यमित्युच्यते । चारित्रमेव तादृशं वस्तु येन कस्याश्चिज्जात्या भाग्यं**

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/१६/२२

२. वाल्मीकिरामायणम् (२/१०९/३–४–७–८)

निर्मितं भवति । अधर्मचारित्रैः न महोन्नतस्य समाजस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते । यदि नाम वयं महोन्नतं समाजं निर्मितुमिच्छामस्तर्ह्यस्माभिरयं यत्नः कर्तव्यो भवति , येनाऽधिकाधिक तरं स्त्री–पुरुषाश्चरित्रवन्तो भवेयुः । अस्मत्समाजे तादृशानां स्त्री–पुरुषाणामत्यंतमावश्यकता वर्तते येतु प्रायोऽस्यच्छास्त्रैः य उद्घोषः कृतो यत् "आत्मवर्सर्वभुतानीति, तस्यादर्शस्य जीवन्तप्रतिमा एव गोचरीभवेयुः ।" परंतु, बाह्ये जीवितेऽथवा छात्रजीविते; वयं न परामुन्नतिं प्राप्नुयामो यद्यस्माकं चारित्रमुन्नतं न भवेत् । यद्यस्मत्पादतलस्थिता भूमिरेव न दृढतरा तर्हि वयमुन्नतं पर्वतं कथमधिरोढुं शक्नुमः ? यदाऽस्मद्भवनस्य मूलभित्तिरेव चंचला तदा कथं तादृशीमुन्नतिं वयं कर्तुं प्रभावामो, या त्वस्माभिः स्वयं जात्याः पुरतः प्रस्तुता ॥[१]"

नूनं सत्य–धर्मयोः पालनेन महत्तरं कल्याणं भवति । सत्यस्य मनसा, वचसा, कर्मणा च पालनेन मनः शुध्धं भवति । तादृशे शुध्दमनसि जायमानाः संकल्पाः लोककल्याणाय आत्मकल्याणाय च भवति । शुध्दचित्तमेव स्वधर्मपालने निश्चलं संदेहरहितं च भवति । शुध्दमनसा भगवत्साक्षात्कारं कर्तुं शक्यते । मानसशुद्ध्या मनुष्यः संसारबंधनेभ्यो विमुक्तो भवति । शुध्दचित्तेनैव मनुष्यः स्वधर्मं यथावत्पालयित्वा सर्वविधस्य श्रेयसो भाजनं भवति । य अशुध्दचित्तो भवति स नाऽस्मिल्लोके परत्राऽपि शान्तिं न प्राप्नोति । यस्य मानसं

१. रामायणमिमांसा ९/५७

स्वार्थवासनाभिर्युक्तं स नोभयलोकयोः सुखं प्राप्तुमर्हति । अत एव श्रीकृष्णोऽर्जुनं उपदिशन् कथयति : –

“कर्तव्यधर्मः”

“ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥[१]

(यः कर्तव्यदृष्ट्या धर्मम् आचरति सैव नैष्ठिकीं शांतिमाप्नोति । यस्य चित्तं अशुध्दं कामवासनाभिः कलुषितं च भवति, स स्वार्थभावेन धर्ममाचरति येन, स बध्दः सन् विनाशं प्राप्नोति ॥)

लोक–परलोकयो श्रेयोऽभिलषता मनुष्येण इहपरलोकसाधको धर्मः निष्ठापूर्वकं अनुष्ठेयो भवति । यः स्वार्थवशाद् धर्मं त्यजति स स्वस्य आत्मानं स्वस्य परिवारं, स्वस्य समाजं च विनाशयति । अत एव आदिकविः रामस्य गुणान् वर्णयन् हनूमन्तम् इदम् अवाचयत् । यथा–

“ सत्य –धर्मरतः श्रीमान् ।[२]”

रामायणे श्रीरामः स्वामनन्यां सत्यनिष्ठां पदे पदे उदघोषयतीति द्रष्टुं शक्यते । तस्मिन् काले प्रतिज्ञायाः कियत्महत्त्वमासीत् इत्यस्य उदाहरण रामस्य वचनेनानेन ज्ञायते । यथा–

१. श्रीमद् भगवद् गीता ५/१२

२. वाल्मीकिरामायणम् ५/३५/२१

"श्रीरामस्य प्रतिज्ञा"

"लक्ष्मीश्चन्द्रमपेयाद् वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।

अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥[१]"

(चन्द्रमसः तस्या प्रभा विभक्ता स्यात्, हिमालयः हिमस्य परित्यागं कुर्यात् अथवा अर्णवः स्वसीमामुल्लङ्घयात् किन्तु अहं पितुराज्ञा अन्यथा कर्तुं शक्नोमि ।)

"संश्रुत्य नच शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रावं ।

मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥[२]"

(मुनीनां पुरतः कृता प्रतिज्ञा मम जीविते नाऽन्यथा कर्तुं प्रभवामि । सत्यस्य पालनं मह्यम् अतिप्रियमस्ति ।)

"अधर्मस्य निन्दा"

अथाऽसत्यवदनेन यथोभयलोकहानिर्भवतीति विषयं श्रीराम स्स्पष्टीकुर्वन्निदं वदति :

"उद्विजंते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।

धर्मस्सत्यं परो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥

असत्यसंधस्य सतश्चलस्याऽस्थिरचेतसः ।

नैव देवा न पितरः प्रतीच्छंतीति नः श्रुतम् ॥[३]"

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/११२/१८

२. वाल्मीकिरामायणम् ३/१०/१७

३. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१२-१८

(असत्यवक्तुः जना तथैव बिभ्यति यथा सर्पात् । संसारे सत्यमेव चरमोत्कर्षस्तथा सर्वेषाम् मूलमपि सत्यमेव । असत्यवक्तृणाम् हव्यं पितरः न स्वीकुर्वन्तीत्यस्माभिः श्रुतमस्ति)

वाल्मीकिः **सुन्दरकाण्डे** अधर्माऽचरणेन उत्पद्यमानं विनाशं बोधयन् तत् तत् पात्रमुखेन कथयति । यथा–

"अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतम् ।

नैते धर्मं विजानंति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥[१]"

(इदानीं अधर्माद् एव महान् उत्पातः भविष्यति, कारणं एते मांसभक्षिणः राक्षसाः स्वल्पमपि धर्मं न जानन्ति ।)

युद्धकाण्डे माल्यवान् रावणं स्वम् अधर्मम् अवगमयन बोधयति । यथा –

"स प्रमादात् प्रवृध्दस्तेऽधर्मोऽहिर्ग्रसते हि नः ।

विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥[२]"

(तव प्रमादात् वर्धितोऽहिः अस्मान् निगलयितुं इच्छति तथा देवताभिः पालितो धर्मस्तस्यपक्षं वर्धयति ।)

युद्धकाण्डे **माल्यवानेन** धर्माऽधर्मयोः सुन्दरं चित्रणं प्रस्तुतमस्ति । स रावणं सन्धिं कर्तुं प्रयतितवान्, किन्तु रावणस्तु रावण एव, तस्य का वार्ता !

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/२६/३४

२. वाल्मीकिरामायणम् ६/३५/१६

युद्धकाण्डे माल्यवानस्य धर्माऽधर्मयोर्विषये सुन्दरं निरुपणम् । यथा–

"असृजद् भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।
सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥
धर्मो हि श्रूयते पक्ष अमराणां महात्मनाम् ।
अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं यदा कृतमभूद् युगम् ।
अधर्मो ग्रसते धर्मं यदा तिष्यः प्रवर्तते ॥[१]"

"दुश्चरित्रतायाः निन्दा"

मारीचः रामस्य गुणप्रभावान् निरूपयित्वा रावणं राजधर्मं बोधयन् दुश्चरित्रतायाः परिणामस्वरुपविनाशं दर्शयति । यथा–

"त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीःलः पापमंत्रितः ।
आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स ताजा हन्ति दुर्मतिः ॥[२]"

(यो राजा त्वादृशो दुराचारी, स्वेच्छाचारी, पापपूर्णविचारी तथा दुर्बुद्धिः भवति, स स्वस्य तथा स्वसजनानामेव न अपितु समस्तराष्ट्रस्य विनाशं करोति ।)

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/३५/१२–१४

२. वाल्मीकिरामायणम् ३/३८/७

देवी सीताऽपि रावणस्य आनयं निन्दन्ती कथयति :

"अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥[१]"

(यस्य मानसम् अपवित्रं तथा सदुपदेशैर्वञ्चितं भवति, तादृश अन्यायीराज्ञः शासने समृद्धशालीराज्यानि नगराणि च नष्टानि भवन्ति ।)

"शील-चारित्र्योः प्रशंसा"

देव्याः सीतायाः शील-चारित्रे प्रशंसन् आञ्जनेयः वानरेभ्य वर्णयति । यथा-

"सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च सम्भ्रमः ।

शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥

आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ।

तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥[२]"

(कपिवराः ! श्रीरामस्य उद्योगः सुग्रीवस्य उत्साहश्च सफलतां प्राप्तौ । सीताया उत्तमशीलस्वभावेन (पातिव्रत्येन) अत्यन्तं सन्तुष्टोऽहम् ।

(वानरशिरोमणयः ! यस्याः नार्यः शील-स्वभावः आर्यासीता समं भविष्यति, सा स्वतपसा सम्पूर्णलोकं धर्तुमर्हति वा कुपितायां सत्यां लोकत्रयं ज्वालयितुं शक्नोति ।)

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/२१/११

२. वाल्मीकिरामायणम् ५/५९/२-३

सर्वस्यां लङ्कायां प्रदग्धायामपि सीताया अदहनवार्तां श्रुत्वा आञ्जनेयः स्वमन्सीत्थं कथयति : –

“नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ।

स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥

“तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ।

असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥[१]”

“धर्मस्यमूलाधारः सत्यम्”

धर्मस्य सत्यमूलकत्वं सकलश्रेयः प्रापकत्वमपि महर्षिवाल्मीकिः निर्द्वन्द्वं प्रदर्शितवान् । यथा–

“दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।

वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥[२]”

अर्थात् दान–यज्ञ–होम–तपस्या–वेदादीनां सर्वेषाम् आधारः सत्यमेव । अतः सर्वैः सत्यपरायणो भवितव्यम् । वाल्मीकिरामायणे सत्यस्य महिमानं कृतमस्ति । कारणं धर्मस्य आधारः सत्यमेवाऽस्ति । यदि मूले सत्यं न स्यात् तर्हि को धर्मः ? उक्तञ्च कविना अयोध्याकाण्डे सत्यस्य महिमायाम् –

१. वाल्मीकिरामायणम् (५/५६/२३–२८)

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१४

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥[1]"

(जगति सत्यमेवेश्वरोऽस्ति । सदा सर्वदा सत्यस्याधारेणैव धर्मः तिष्ठति । सत्यमेव सर्वस्य मूलं वर्तते । सत्यात् परं नाऽस्ति किमपि पदम् ।)

नैतावदेव अपितु उक्तं रामायणे यत् मनुष्यः सत्येन अक्षरस्थानं प्राप्नोति यथा- **"सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ।[2]"**

महर्षिवाल्मीकिः सर्वानपि मानवदेहधारिणः स्व-स्वधर्मेण कृत्स्नमिदं वसुधातलं स्वर्गुतुल्यं कर्तुं मनुष्यं स्वर्गस्थदेवताभ्योपि स्पृहणीयञ्च कर्तुं रामायणस्य विविधधर्माधिष्ठितपात्राणां चरित्रमाध्यमेन रामायण संहितया प्रेरितवान् । धर्मप्रतिपादकाः ग्रन्थास्तु बहवः सन्ति किन्तु समाजस्य अद्यावधि रामायणे यावच्छ्रद्धा दृश्यते नान्यत्र । श्रद्धायाः मूलं न केवलमादिकाव्यमेव अपितु तत्र आदर्शसमाजनिर्माणाय शिक्षणमस्ति । धर्मरहितः समाजो निश्चयेन विनश्यति तथा धर्मसहितः समाजः सर्वदा जयतीत्यस्य सुन्दरमुदाहरणं रामायणे एव ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१३

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/११

“रामायणे विशेषणत्वेन प्रयुक्त धर्मशब्दः”

यदा समाजे धर्मविषयिकी चर्चा स्यात्तदा तु प्रथमं स्मरणं रामायणस्यैव भवति । संस्कृतवाङ्मये धर्मप्रतिपादकाः ग्रन्थास्तु बहवः सन्ति , किन्तु समाजः उपदेशाऽपेक्षया चरित्रमनुसरति । किं कथयति इति महत्त्वपूर्णं नास्ति किन्तु किं करोतीत्येव महत्त्वं विदधाति । एतादृशचिन्तनं कुर्मश्चेद् वाल्मिकीय रामायणमेव सर्वप्रथमं स्थानमलङ्करोति । न तत्र एकमपि तादृशपात्रं यस्य चरित्रं धर्मस्य मापदण्डे असङ्गतं स्यात् । रामायणे को धर्मः ? इत्यपेक्षया धर्मः कथं जीवितव्य इत्यस्य ज्ञानं प्राप्यते ।

रामायणे नैकमपि तादृशपात्रं यस्य चरित्रं प्रेरणास्पदं न स्यात् । सर्वाण्यपि पात्राणि धर्मद्योतकानि सन्ति । तथाऽपि रामायणस्य सर्वेषु पात्रेषु पात्रमेकमस्ति भगवतः श्रीरामस्य; यो साक्षाद् धर्मस्य मुर्तिरेव । अतः विषयेऽस्मिन् धर्मतत्त्वविवेचनात् पूर्वं रामायणस्य प्रमुखपात्रेभ्यः प्रयुक्तधर्मविशेषणानि वक्ष्यामि ।

“ रामो विग्रहवान् धर्मः”

महर्षिवाल्मीकिः नायकं रामं साक्षात् **“विग्रहवान् धर्म”** अर्थात् धर्म एवाऽस्तीति लिखति । यथा –

“रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।

राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥[१]”

---

१. वा०रा० ३/३७/१३

श्रीरामो धर्मस्य मूर्तिमान् स्वरुपमस्ति । सः साधुः सत्यपराक्रमी चाऽस्ति । यथेन्द्रः समस्तदेवानामधिपतिः, तद्वदेव श्रीरामोऽपि सम्पूर्णजगतः राजाऽस्ति ।

"धर्मज्ञः"

महाकविना श्रीरामस्य कृते "**धर्मज्ञः**" इति शब्दस्य प्रयोगः कृतः । यथा–

"धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः ।

यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिनाम् ॥[१]"

श्रीरामस्तु धर्मस्य ज्ञाता, सत्यप्रतिज्ञः तथा च प्रजाहितेरतो वर्तते । सः यशस्वी, ज्ञानी, पवित्रः, जितेन्द्रियः, तथा च मनोनिग्रहकर्ता अस्ति ।

"धर्मस्य परिरक्षिता"

"प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥[२]"

श्रीरामः प्रजापतिसमः पालकः, श्रीसम्पन्नः, वैरिविध्वंसकः, जीवत्राता, धर्मस्य रक्षकश्चास्ति । रामेण कदापि प्रजासु भेदः न कृतः । तस्य कृते सर्वेऽपि समाना आसन् । जीवमात्रस्य रक्षा तस्य धर्म आसीत्, तथा तद्धर्मस्याऽपि स रक्षाम् अकुर्वन् ।

---

१. वा०रा० १/१/१२

२. वा०रा० १/१/१३

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
The M. S. University of Baroda

"धर्मात्मा"

भगवता प्राचेतसेन श्रीरामाय **'धर्मात्मा'** शब्दः प्रयुक्तः। यथा–

"शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ।

गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥[१]"

शृङ्गवेरपुरे गङ्गातटे स्वप्रियं निषादराजगुहं प्राप्य धर्मात्मा श्रीरामः सारथीं अयोध्याय व्यसर्जितवान् । श्लोकेऽस्मिन् महाकविना रामस्य कृते 'धर्मात्मा' प्रयोगः कृतः ।

"रक्षिता स्वस्य धर्मस्य"

आदिकविना श्रीरामाय **"रक्षिता स्वस्य धर्मस्य"** प्रयोगः कृतः । यथा–

"रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥[२]"

श्रीरामः स्वधर्मस्य रक्षकः, स्वजनस्य पालकः, वेदवेदाङ्गतत्त्ववेत्ता तथा धनुर्वेदे प्रवीणश्चास्ति । श्रीरामः स्वधर्मस्य रक्षणं करोति । वेदानां वेदाङ्गानाञ्च तत्त्वं सञ्जानाति । युद्धशास्त्रेष्वपि निपुणोऽस्ति । अत्र आदिकविना 'धर्मस्य रक्षिते'ति रामाय साधुप्रयोगः कृतः, कारणं रामस्तु धर्मस्य संधारको विद्यते । तेनैव समाजाय धर्मविषयिणी प्रेरणा प्रदत्ता ।

---

१. वा०रा० १/१/२९

२. वा०रा० १/१/१४

"धर्मात्मा इति राघवः"

महर्षिवशिष्ठेन (दशरथाय) **"धर्मात्मा"** इत्युपाधि प्रदत्ताऽस्ति । तथा रामाय स्वधर्माचरपालनं तथा अधर्मत्यजनं बोधितम् ।यथा–

"त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥[१]"

श्लोकेऽस्मिन् कविः लिखति यत् **"रघुकुलभूषणदशरथः महान् धर्मात्माऽस्ति"** ख्यातिरियं त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा वर्तते । अतः भवान् स्वधर्ममेव पालयतु, अधर्मस्य भारं मा वहतु ।

"दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितः"

श्लोकमिदम् प्रजाया अनुराग धर्माश्रितराज्ञि भवतीति प्रतिपादयति । अपरं अत्र राज्ञे (पति) शब्दः प्रयुक्तः । यथा–

"यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितो भवेत् ।

तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥[२]"

दशरथनन्दनश्रीरामः यथा–यथा धर्माश्रये दार्ढ्यं प्रकटितं, तथा–तथा प्रजाजनानां मनसि श्रीराम एव स्वामी स्यादितीच्छा दृढा जाता ।

---

१. वा०रा० १/२१/७

२. वा०रा० २/४५/११

"रामायणे वर्णितं भौगोलिकतत्त्वम्"

महर्षिवाल्मीकिः रामायणे रामस्यवनगमनं, भरतस्यायोध्यानिवर्तनं, वानराणां सीतान्वेषणं, सुग्रीवसेनाया लंकायात्रादिकं संदर्भं च पुरस्कृत्य भारतवर्षस्य पुर्वापरदक्षिणोत्तरदिशासु स्थितदेशानां भौगोलिकीं स्थितिं वर्णयामास । किन्तु विषयेऽस्मिन् इदं तथ्यं न विस्मरणीयं यत् काले-काले भौगोलिकी स्थितिरपि, परिवर्तनं गच्छतीति । अतः प्राचेतसेन कृतं यद् भौगोलिकं वर्णनं तद् यथावद् वर्तमानकालेपि वर्तत इति न भवितव्यम् ।

"रामस्य वनयात्रासंदर्भं पुरस्कृत्य वाल्मीकिना प्रस्तुतं भौगोलिकं वर्णनम्"

श्रीरामोऽयोध्यातो वनवासाय प्रस्थाय प्रथमे दिने रात्र्यां तमसायास्तीरे व्यवसत् । इयं तमसा अयोध्यातः दक्षिणस्यां दिशि सरयू-गोमत्योर्मध्ये प्रवहति । इयं वेदश्रुतिरित्यप्यभिधीयते । वेदश्रुतिमतिरिच्यऽन्यापि तमसा नदी वर्तते, यस्यास्तटे वाल्मीकथाश्रमः स्थितः । ततस्तमसां संतीर्य गोमती-स्यंदनिकानाम्न्यौ नदीं तीर्त्वा, गंगाया उत्तरतीरे स्थितस्य शृंगवेरपुरस्य उपान्ते द्वितीयदिनस्य रात्रिं व्यनैषीत् । ततः गुहेन स्थपतिनां आनीतां सुदृढां नौकामारुह्य सीतालक्ष्मणसहितो गंगां तीर्त्वा गंगाया दक्षिणं तीरं प्राप्य गंगाया दक्षिणतीरस्थिते वने कस्यचित्पादस्य मूले तां रात्रिं व्यपादित् । ततो दक्षिणतो गत्वा भरद्वाजाश्रमं (प्रयागं) प्राप्नोत् । तत्र तां रात्रिं व्युष्य प्रभातायां शर्वर्यां गंगा-यमुनयोस्संधिमासाद्य, पश्चान्मुखाश्रितां कालिन्दीमनुगत्य प्रतिस्रोतस्समागतायाः कालिन्द्यास्तीरमाश्रित्य यत्र प्रचारितं पुराणं

तीर्थं अवर्तत तत्र यमुनां प्लवेन संतीर्य यमुनावनात् दक्षिणदिशायामेव प्रस्थाय चित्रकुटं समागच्छत् । भरतसमागमानंतरं चित्रकूटात् प्रस्थाय अत्र्याश्रमं प्राप्य ततो दक्षिणदिशाया प्रस्थितो विध्यावलिमप्यतीत्य दंडकान् प्रविवेश । दंण्डकारण्ये स्थितमगस्त्याश्रमं प्राप्य अगस्त्यस्य निर्देशनैव गोदावर्यास्तीरस्थितां पंचवटीं प्राप्य तत्र पर्णशालां निर्माप्य तत्र वसतिमकरोत् । अयमगस्त्याश्रमो नासिकक्षेत्रात् दक्षिणपूर्वस्यां दिशायां द्वादशक्रोश दूरेऽवर्तत । अगस्त्याश्रम समीपत एव जनस्थानं वर्तते । अत्रैव रावणेन स्वभ्रातु: खरस्याध्याक्ष्ये चतुर्दश सहस्राणि राक्षसा अध्यावासिता: । औरंगाबादप्रांतमेव जनस्थानमिति कथ्यते स्म । इदं जनस्थानं औरंगाबादप्रांते कृष्णा–गोदावर्योर्मध्यभागे स्थितमनुमितम् ।

अत्र **'पंचवटीं'** अधिकृत्य विद्वत्सु मतभेदो दृश्यते । 'नासिक क्षेत्र एव पंचवटीति' डॉ.शांति कुमार व्यास महोदयो मन्यन्ते । डॉ.राघवन् प्रभृतयो आन्ध्रप्रान्ते 'भद्राचलम्' नाम्न: क्षेत्रस्य गोदावरी तटे स्थितस्य क्षेत्रस्य समीपतो मन्यन्ते । पंचवटीत एव रावण सीतां चौर्येण छलेन च जहार । जटायो निधनं अपि पंचवटी समीपत एवाऽभवत् । ततस्सीतान्वेषणाय प्रस्थितौ राम–लक्ष्मणावुभौ दक्षिणपश्चिमदिशाया जनस्थानमतीत्य क्रौचारण्यं प्रविश्य तदप्यतीत्य कबंधारण्यं विविशतु: । इदं कबंधारण्यम् विंध्यानां दक्षिणतो वर्तते । ततस्सुदूरं यात्रां विधाय पंपासरस्तीरं कबंधस्य निर्देशेन प्राप्य ततो मतंगस्यर्षेराश्रमं प्राप्य तत्र शबर्याकृत मातिथ्यमंगीकृत्य तत: पश्चिमदिशाया ऋष्यमूकं गत्वा, सुग्रीवेण सह मैत्रीं कृत्वा, सुग्रीवं वालिवधाऽनंतरं किष्किंधाराज्येऽभिषिच्य हनुमदद्वारेण सीतां लंकायां स्थितां ज्ञात्वा किष्किंधात: पश्चिमदिशायां यात्रां कृत्वा सह्यपर्वतश्रेणिं पश्चिमसमुद्रतीरस्थितां

प्राप्य ततो दक्षिण दिशाया गिरिमार्गेणैव च मलयपर्वतश्रेणिं प्राप्नोत् । अस्यां मलयपर्वतश्रेण्यामेव महेन्द्रगिरिर्वर्तते । अयं महेन्द्रगिरिस्समुद्रस्य दक्षिणे तीरे, मलयश्रेण्यैव संबध्दस्स्यात् । महेन्द्रपर्वतादवरुह्य रामस्समुद्रतीरस्थिते वेलाबने ससैन्यं निवेशं चकार । तत एव सेतुं बध्दवालंकापुरीं समभिजगाम ।

"गिरिव्रजतो भरतप्रत्यावर्तनपथवर्णनम्"

भरतो राजगृहात् (गिरिव्रजात्) प्राङ्मुखो निर्ययौ, (स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् २।७१।१) यतोऽयोध्या गिरिव्रजतः पूर्वास्यां दिशि वर्तते । सुदाम, ह्लादिनी, दूरपार, प्रत्यक् स्रोतस्विनी, शतद्रू (सतलज) नदीस्तीर्त्वा अर्थात् बाह्लीकानतीत्य ऐलधानं प्राविशत ।

'स प्राङ्मुखो राजगृहात्' इति श्लोकस्य व्याख्यां कुर्वन् गोविंदराजो वदति– "अत्र दूता ऋजुदुर्गमार्गेण त्वरितं गिरिव्रजमागतः । भरतस्तु चतुरंगबलयुक्तया वक्रमपि महामार्गमाश्रित्य ययौ, अतो नदीपर्वतादिभेदकीर्तनमिति बोद्धयम् ॥

'अपर' नामकान् जनपदानिति, रामायणतिलकम् । तानप्यतीत्य शिलामाकुर्वतीं नदीमप्यतीयुः । इयं नदी आग्नेय–शल्यकर्तन नामकस्य ग्रामद्वयस्य मध्यतः प्रवहतीति, तीर्थः (रामायणतिलकम्) । बारुआ महोदय इमां शिलावहां नदी दृषद्वतीं मन्यन्ते । ततः स चैत्ररथतुल्यंवनदर्शनकौतूहलेन महापर्वतानत्यगादिति गोविन्दराजः । बारुवा महोदयो ह्लादिनी दूरापारा प्रत्यक्स्रोतस्विनी नदीः, क्रमश;

झेलम्, चीनाव, रावी, नद्यो च मन्यते । ततश्चैत्ररथात् स सरस्वती–गंगायो संगमं प्राप्य भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् (२।७१।५) । अमुं श्लोकं व्याख्यान् रामायणतिलककारो लिखति– "सरस्वतिम् इयं अत्र पश्चिमप्रवाहा ; 'गंगा' पदेनाऽत्र सुचक्षुसीताद्यन्यतमाः पश्चिमप्रवाहा ग्राह्याः । एतास्तिस्त्रो गंगाप्रवाहा एवेति पुराणप्रसिद्धम् । तां युग्मेन संगमेन प्राप्य वीरवत्स्यानां देशानामुत्तरान्देशान्प्राप्य भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् । अत्र गंगा–सरस्वतीसंगम वीरमत्स्यभारुण्डवनानां विवरणं ददन् श्रीमान् भारद्वाज महोदयो लिखति– "सरस्वती नदी अवश्यं वर्तमान सरस्वती नद्येव, या कुरुक्षेत्रनगर–थानेश्वराभ्यां अल्पकालिकवर्षतो प्रवाहमाना क्षुद्रनदी रुपेण दृश्यते । इयं शिवालिकपर्वतमालाया उर्ध्वश्रेण्या उदिता सती भटनर प्रदेशस्य समीपतो मरुस्थाने नष्टा भवति । मध्ये मार्ग सा मार्कंड तथा घाग्गर नदीभ्यां मिलति । वैदिके वाड्मये यद्यपि सा बलवती नदी कथिता तथापि सा क्षीणजलप्रवाहतया नैकेषु स्थुलेषु दृश्याऽदृश्या सती गोचरीभवति । अथ गंगाया विषये त इदमभिप्रयन्ति यत् इयं गंगा सरस्वत्याः काचन क्षुद्रा उपनदी भवेदिति ।

"भारतस्य पूर्वस्यां दिशि स्थितानां देशानां भौगोलिक वर्णनम्"

वानरराज सुग्रीव सीतान्वेषणार्थं विनतनाम्नो वानरयूथपतेराध्यक्ष्ये बलवतां वानरवीराणां सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि प्रैषयत् । तैर्वानरवीरैस्तस्यां दिशि ये ये देशा विचेतव्या इति विषयं स्पष्टीकुर्वन् सुग्रीवस्तान् इदं कथयति :–

प्रथमं स वानरान् गंगा–सरयू–कौशिकी–कालिंदी–सिंधु–सरस्वती–शोण, मही–कालमहीप्रभृतीनां नदीनां तीरेषु तत् तीरव्यापृतां सशैलकाननां महीमन्वेष्टुमादिशति ।

अत्र प्रथमं गंगा–यमुनयोः प्रस्तावस्य कृतत्वेनेदं स्पष्टं प्रतीयते यत् सुग्रीवोऽत्र न किष्किंधातः पूर्वस्यां दिशि स्थितस्य भूमिभागस्य वर्णनं प्रस्तौति ; अपितु भारतस्य मध्ये परिव्याप्ताया विंध्यगिरिमालायाः पूर्वस्यां दिशि स्थितानां देशानां प्रस्तावं करोतीति । अतोऽस्मिन् प्रसंगे सुग्रीवेण विन्ध्यगिरिमालामवधित्वेनस्वीकृत्यैव तत्तद्दिक्षु स्थितानां देशानां भौगोलिक वर्णनं प्रस्तुतमित्यवगन्तव्यम् ।

"भारतस्य दक्षिणस्यां दिशि स्थितानां देशानां भौगोलिक वर्णनम्"

ततो वानरराज सुग्रीवो दक्षिणस्यां दिशि हनुमान्–नील–जांबवन्त–सुषेण–गज–गवाक्ष–मैंद–द्विविद–गंधमादन–उल्कामुख–अंगदादीन्वानर्षभान् प्रेषयन्, तेभ्यो दक्षिणस्थितानां देशानां विवरणं ददन्निदं कथयति :–

सहस्रशिखरान् विन्ध्यानातिक्रम्य नर्मदा, गोदावरी, कृष्णावेणीमहानदीस्तीर्त्वा दशर्णनगराणि अवन्तीं च विचित्य बंग, विदर्भ, कलिंग, कौशीकादीन् देशानातिक्रम्य आंध्र, पुंड्र, चोल, पांड्य, केरलादीनन्वेष्टुञ्चादिशति । तत सह्याद्रिं विचित्य कावेरीं, तत्तीरस्थितान् देशांश्चन्विष्य मलयगिरिं प्राप्य तत्र कृतवासं अगस्त्यं दृष्ट्वा ततस्ताम्रवर्णीं विचित्य ततो महेन्द्रगिरिं समुद्रतीरे स्थितं प्राप्य ततो लंकाद्वीपं गन्तु– मादिशति ।

“अथ पश्चिमदिशायां स्थितानां देशानां वर्णनम्”

ततस्ताराया: पितरं सुषेणं पश्चिमदिशि गत्वा सीतामनेष्टुं प्रार्थयमान इदं कथयति–

सौराष्ट्रान् गत्वा तत्र स्थितान्सर्वाञ्जनपदान् बाढमन्विष्य प्रत्यक् स्रोतोवाहिनीनां सर्वासामपि पश्चिमनदीनां तीराणि विचित्य, ततः पश्चिमसमुद्रं , तिमिनक्रझाषकुलं समुद्रं गन्तुमादिशति । ततः सिन्धुसागरसंगमे स्थितं महान्तं महाद्रुमावृतं सोमगिरिं प्राप्य ततः पश्चिमे स्थितान् सर्वानपि महागिरीनन्विष्य प्राग्जोतिषं नाम जातभयपुरं गन्तुं समादिशति । तन्नगरमप्यतीत्य ततः पश्चिमे दिशि स्थिता गिरि–कानन संयुता वनभुमी विचेतुमादिशन्निदं कथयति– तत्र शैलस्य द्रुमलतावृतेषु अरण्येषु सिंहव्याघ्रादयो बाहुल्येन वर्तंत इति । अयं प्रांतो **‘गिरनार’** इति प्रसिध्दोऽरण्यप्रांत स्यादिति भौगोलिका मन्यन्ते, यत स “गिरनार” प्रांत सिंहानांमावसभुमित्वेन भारते परं प्रसिद्धः । ततो मेरु प्राप्यं मेरु–अस्ताचलयोर्मध्यप्रांते स्थितं चित्रवेदिकं दशशाखं जातरुपमयं तालं द्रष्टुमादिशति । पश्चिमसमुद्रोल्लघनानन्तरं गंधर्वादिदेशातिक्रमणानन्तरमेव ते मेरुं प्राप्नुवन्ति । अयं गंधर्वदेश एव संभवत: **‘अरेबिया’** देशो भवेदिति भौगोलिका वदन्ति । तत शतयोजन विस्तृता पर्वतपंक्ति: ईरानदेशस्थिता पर्वतपंक्तिर्भवेत् । तत समुद्रप्रविष्टस्य पर्वतस्य उल्लेखमकरोत् । ततो बहुनां पर्वतपंक्तीनामुल्लेखः कृतस्ततोऽस्ताचलस्य । अस्मादस्ताचलात्परं यतो न भूमिरतोनाऽन्वेषणं कर्तव्यमिति निर्दिशन् गदति :–

"एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ।

कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥

एतावद् वानरै शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ।

अभास्करममर्यादं न जानीम स्ततः परम् ॥[१]"

अथोत्तरदिशायां स्थितानां देशानां भौगोलिक वर्णनम् उत्तरदिशायां प्रेष्यमाणानां वानराणां नेतुं शतबले श्रावयन् वानरराज सुग्रीवो वदति–

"म्लेच्छ, पुलिंद, शूरसेन, प्रस्थल, भरत, कुरु, मद्र, कांबोज, यवन, शक, देशानां तत्तन्नगराणि विचित्य पुनर्दरदान् हिमवन्तं च द्रक्ष्यथ । ततोप्युत्तरां दिशं गत्वा, काल, सुदर्शन, देवसख, कैलास, कुबेर भवनादीनि च विचेयानि । ततः क्रौंच, मैनकादीनन्वेष्टु मर्हथ । तत 'शैलोदा' नाम्नीमापगामतिक्रम्य तत उत्तरान् कुरुन् गच्छथ । तानप्यतीत्योत्तरं सागरं द्रक्ष्यथ । तत्रैव समुद्रे सोमगिरि र्वर्तते । तत्रैव शिवब्रह्माणौ वसतिं कुर्वतः । स एव गिरिर्विसूर्य इति च कथितः । सोमगिरिपर्यंतमेव प्राणिनां गतिः । सोमगिरिस्तावद् देवानामपि दुर्गमः । अतो न कथमपि कुरुणामुत्तरेण न गन्तव्यम् । सोमगिरिं दृष्ट्वा निवर्तध्वम् । ततःपरमभास्करम् अमर्यादं च प्रदेशं वयमपि न जानीम इति।[२]

---

[१]. वाल्मीकिरामायणम् ४/४२/५०–५१

[२]. वाल्मीकिरामायणम् ४/४३/५७–५९

यद्यप्यस्य वर्णनस्य काव्यान्तर्गतत्वेन तत्तत्प्रदेशानां वर्णने पौर्वापर्यस्य विद्यमानत्वेपि भौगोलिक सीमानां याथातथ्येन वर्णनं भगवता प्राचेतसेन प्रस्तुतम् । अत एव वानरराजस्य सुग्रीवस्य भौगोलिक विज्ञानेन चकितो रामस्तमिदं पृच्छति यत तेन कथमिदं भौगोलिकं विज्ञानं समधिगतमिति । सुग्रीवः श्रीरामं समदधन् वदति यत्, स्वजेष्ठभ्रात्रा वालिना तस्य जिघांसया प्राणभयात्पलायमानस्सोऽनुधौता आसीत् । तेनाऽनुधौतस्स स्वप्राणरक्षार्थं सर्वमपि महीतलमभ्रमत । तेन भ्रमणेनेदं विज्ञानं तेन संप्राप्तमिति ।

भगवतः वाल्मीकेः यद् भौगोलिकं विज्ञानं तत्तु परं गहनम् । नैतावदेव, स ऋषि सृष्ट्यादितो यानि-यानि भौगोलिकानि परिवर्तनानि समभवन् तान्यपि बाढं वेत्तीत्यनुमीयते । तस्योदाहरणतदेयं वर्णनं प्रस्तोतुं शक्यते । स सगरस्याश्वमेधयजनप्रदेशनिर्वर्णनावसरे लिखति-

"शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ।

विध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥

तयोर्मध्ये समभवद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ।

सहि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्माणि ॥[१]"

हिमवद्विंध्ययोर्मध्यप्रदेशस्यैव्याऽऽर्यावर्तत्वेन स, प्रदेशो यज्ञाऽनुष्ठानाय, प्रशस्त इति व्याख्याकाराः ।

---

[१]. वाल्मीकिरामायणम् १/३९/५-६